

T.C

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**TEMETTÜAT DEFTERLERİNE GÖRE BOLU DÖRTDİVAN
KAZASININ SOSYAL-EKONOMİK DURUMU (1844-1845)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Serdar DEMİRAL

Danışman

Doç. Dr. Murat HANİLÇE

TOKAT 2022

ETİK SÖZLEŞME

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Doç. Dr. Murat HANİLÇE danışmanlığında hazırlamış olduğum **“Temettüat Defterlerine Göre Bolu Dörtdivan Kazasının Sosyal- Ekonomik Durumu (1844-1845)”** adlı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

13/06/2022

Serdar DEMİRAL

TEMETTÜAT DEFTERLERİNE GÖRE BOLU DÖRTDİVAN KAZASININ SOSYAL-EKONOMİK DURUMU

Serdar DEMİRAL¹

ÖZET

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ortalarında bir takım yenilik ve düzenlemelere ihtiyaç duymuştur. Bu düzenlemelerin yapıldığı döneme Tanzimat dönemi, düzenlemelerin açıklandığı fermana Tanzimat fermanı denir. Tanzimat Osmanlı Devleti'nde özellikle ekonomik alanda büyük değişimlere sebep olmuştur. Bu değişimin temeli vergi sisteminde yaşanmıştır. 1844-1845 yıllarında Osmanlı Devleti'nde öncelikle merkeze yakın kazalarda olmak üzere toplumun arazi, hayvanat, emlak ve diğer birtakım gelirleri tespit edilmeye çalışılmış ve halk bu ödeme gücüne göre vergilendirilmeye başlanmıştır.

Tanzimat döneminde vergi sayımlarının tutulduğu defterlere Temettüat defteri adı verilmiş olup bu defterler bu çalışmanın ana kaynağını oluşturmaktadır. Defterler hem sosyal hem ekonomik açıdan ait oldukları yerleşim birimleri hakkında detaylı bilgiler içermektedirler. Dolayısıyla defterlerdeki veriler kişi adlarından lakaplara, köy ve mahallelerin tahmini nüfusundan kazanın tahmini nüfusuna, hayvan cinsleri ve adetlerinden tarımsal çeşitliliğe kadar birçok bilginin açığa çıkarılmasına imkân vermektedir.

Bu tezde, 1844-1845 senesi temettüat kayıtlarına dayalı olarak Bolu Dörtdivan kazasının sosyal ve ekonomik yapısı ortaya konmaya çalışılmıştır. Temettüat defterlerinin yanı sıra Dörtdivan ve Bolu hakkındaki çeşitli araştırma ve başvuru eserlerinden de yararlanılmıştır. Bu çalışma giriş ve sonuç kısımları dışında dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş kısmında Dörtdivan'ın tarihi anlatılmıştır. Birinci bölümde Osmanlı Devleti'nde mali kayıtlarının tutulması ve temettüat defterlerinin bu kayıtlar içerisindeki yerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. İkinci bölümde isimler, lakaplar ve meslekler merkeze alınarak kazanın sosyal görünümüne

¹ Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye
mesemuze@icloud.com

ait veriler değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde tarım ve hayvancılık faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölümde vergiler özelinde kazanın ekonomik görünümüne değinilmeye gayret edilmiştir. Sonuç kısmında ise Dörtdivan Kazasının 1844-1845 yıllarındaki idari, ekonomik ve sosyal durumu değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Bolu, Dörtdivan, Temettüat, Vergi

SOCIO-ECONOMIC STATUS OF BOLU DORTDIVAN ACCORDING TO TEMETTÜAT INVENTORIES DATES BACK TO 1844-1845

Serdar DEMİRAL²

ABSTRACT

The Ottoman Empire needed some innovations and regulations in the middle of the 19th century. The period in which these regulations were made is called the Tanzimat Era, and the edict in which these regulations were explained is called the Tanzimat Edict. Tanzimat led to great changes especially in the economic field during the Ottoman period. The basis of this change was experienced in the tax system. Between 1844 and 1845, the land, animals, real estate and some other incomes of the society, especially in the districts close to the center, were determined in the Ottoman Empire and the people were taxed according to this ability to pay.

In the Tanzimat era the defters in which tax counts were kept were called the temettüat defters, and these defters constitute the main source of this study. The notebooks contain detailed information about the settlements to which they belong, both socially and economically. Therefore, the data in the defters allow many information to be revealed, from the names of people to nicknames, from the estimated population of villages and neighborhoods to the estimated population of the accident, from animal species and customs to their diversity.

In this thesis, the social and economic structure of the Bolu Dörtdivan district was tried to be revealed based on the dividend records of 1844-1845. In addition to the Temettüat registers, various research and reference works about Dörtdivan and Bolu were also used. This study consists of four parts apart from the introduction and conclusion parts. In the introduction part of the study, the history of Dörtdivan is explained. In the first part, it is aimed to keep the financial records in the Ottoman Empire and to determine the place of the temettüat registers in these records. In the second part, the data regarding the social appearance of the district were evaluated by

² Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye
mesemuze@icloud.com

focusing on names, nicknames and professions. In the third chapter, agriculture and animal husbandry activities are emphasized. In the fourth chapter, it has been tried to mention the economic view of the district in terms of taxes. In the conclusion part, the administrative, economic and social situation of Dörtdivan district in the years 1844-1845 was evaluated.

Keywords: Ottoman, Bolu, Dörtdivan, tax

İÇİNDEKİLER

ÖZET	ii
ABSTRACT	iv
TABLolar LİSTESİ	viii
Şekiller LİSTESİ	x
KISALTMALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1 TEMETTÜAT DEFTERLERİ	7
1.1. Tanzimat’a Giden Süreçte Osmanlı Devleti Mali Yapılanması	7
1.2. Tanzimat Döneminde Yapılan Mali Düzenlemeler	9
1.3. Temettüat Defterleri	13
1.4. Temettüat Defterlerinin Önemi	14
1.5. Bolu Dörtdivan Temettüat Defterleri	16
BÖLÜM 2: DÖRTDİVAN KAZASINDA SOSYAL YAPI	19
2.1. Dörtdivan Kazasında Köyler, Mahalleler ve Nüfus	19
2.1.1. Hanelerin Kapı Numaralarına Göre Sınıflandırılması ve Dağılımı	23
2.2. Hane Reislerinin İsimleri	25
2.3 Hane Reislerinin Aldığı Lakaplar	28
2.4. Dörtdivan’da İcra Edilen Meslekler	33
2.4.1. Erbab-ı Ziraat Çiftçi	39
2.4.2. Aşçı	39
2.4.3. Çiftçi Hizmetkarı	40
2.4.4. Asker	40
2.4.5. Debbağ Kalfası/Çıraklığı	41
2.4.6. İmam	41
2.4.7. Değirmenci	42
2.4.8. Beygirci	42
2.4.9. Tüccar	42
2.4.10. Dülger	42

2.4.11. Diğer Meslek Sahipleri	43
2.4.12. Meslek Sahibi Olmayan Kişiler	43
2.5. Hanelerin Sahip Olduğu Gayri Menkuller	44
BÖLÜM 3 DÖRTDİVAN'DA TARIM VE HAYVANCILIK	46
3.1. Tarım	46
3.1.1. 1844-1845 Yılı Toplam Mezru ve Gayri Mezru Araziler	48
3.1.2. 1844-1845 Mezru ve Gayri Mezru Tarlalardan Alınacak Hasılat	55
3.1.3. Çayır Arazileri	60
3.1. Hayvancılık	63
3.2.1. Büyük Baş Hayvancılık	68
3.2.2. Küçükbaş Hayvancılık	73
3.2.3. Yük ve Binek Hayvanı	76
BÖLÜM 4 DÖRT DİVANDA VERGİLER VE GELİRLER	80
4.1. Vergi Türleri	80
4.1.1. Vergi-yi Mahsusa	80
4.1.2. Aşar Vergisi	82
4.1.3. Koyun ve Keçilerin Vergisi (Adet-i Ağnam Rüsumu)	85
4.2. Toplam Vergi Miktarı	87
4.3. Dörtdivan Kazasında Köy ve Mahallelerin Gelirleri	89
SONUÇ	91
KAYNAKÇA	93
EKLER	100
ÖZGEÇMİŞ	Error! Bookmark not defined.

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Mahallelere Göre Bolu Dörtdivan Nüfusu	5
Tablo 2. Köylere Göre Bolu Dörtdivan Nüfusu	6
Tablo 3. Dörtdivan Nahiyesine Ait Temettüat Defterleri Kodları ve Ait Oldukları Köyler ve Mahalleler	17
Tablo 4. Dört Divan Kazası Köy ve Mahalleler Hane Sayıları ve Tahmini Nüfus Formül 1	21
Tablo 5. Dörtdivan Kazası Tahmini Nüfus Formül 2	22
Tablo 6. Dörtdivan Kazasında Yerleşimlerde Hanelerin Durumu	24
Tablo 7. Hane Reislerinin Kullandıkları İsimler ve Adetleri	26
Tablo 8. Hane Reislerinin Kullandıkları En fazla İsimler ve Kullanılma Oranları	27
Tablo 9. Köylere ve Mahallelere Göre Kullanılan Lakaplar	29
Tablo 10. Lakapların Adetleri ve Kullanım Oranları	31
Tablo 11. Köy ve Mahallelere Göre Hane İçerisinde Yaşayan Erkek Bireylerin Meslekleri	33
Tablo 12. Meslek Grupları, İcra Eden Kişi Sayısı ve Oranları	36
Tablo 13. Mesleklerin Köy ve Mahallelere Göre Gelir Durumu	37
Tablo 14. Aşçılık Mesleğini İcra Edenlerin Çalıştıkları Yerler ve Sayılar	40
Tablo 15. Diğer Meslek Grubunda Gelir Getiren Meslekler ve Miktarları	43
Tablo 16. Vergiden Muaf Tutulan Grupların Sayı ve Oranları	43
Tablo 17. Köy ve Mahallelere Göre Asiyab (Su Değirmeni)	44
Tablo 18. 1844-1845 Senelerinde Dörtdivan Köy ve Mahallelerinde Mezru ve Gayrimezru Tarlalar	47
Tablo 19. 1844 Senesi İçin Mahalle ve Köylerde Hane Başına Düşen Ortalama Mezru- Gayrimezru Tarlalar	49
Tablo 20. 1844 Yılı En Fazla Mezru Araziye Sahip Altı Köy	50
Tablo 21. 1844 Yılı En Fazla Mezru Araziye Sahip Altı Köy	50
Tablo 22. 1844 Yılı Hane Başına En Fazla Mezru Arazi Düşen Haneler	51
Tablo 23. 1844 Yılı Hane Başına En Az Mezru Arazi Düşen Haneler	51
Tablo 24. 1845 Senesi İçin Köy ve Mahallelerin Hane Başına Düşen Ortalama Mezru Gayrimezru Tarlaları	52
Tablo 25. 1845 Yılı En Fazla Mezru Araziye Sahip Altı Köy	53
Tablo 26. 1844 yılı En Az Mezru Araziye Sahip Altı Köy	53
Tablo 27. 1845 Yılı Hane Başına En Fazla Mezru Arazi Düşen Haneler	54
Tablo 28. 1845 Yılı Hane Başına En Az Mezru Arazi Düşen Haneler	54
Tablo 29. 1844 –1845 senesi için Mezru ve Gayrimezru Tarlalardan Alınacak Hasılat	55

Tablo 30. 1844 Yılı Köy ve Mahallelerin Mezru Arazilerden Elde Edecekleri Hasılat.	57
Tablo 31. 1844 Yılı Dönüm Başına En Fazla Gelir Elde Eden Köy ve Mahalleler	58
Tablo 32. 1844 Yılı Dönüm Başına En Gelir Elde Eden Köy ve MAhalleler	58
Tablo 33. 1845 Yılı Köy ve Mahallelerin Mezru Araziler İçin Elde Edecekleri Hasılat ve Ortalama Hasılat Miktarı	59
Tablo 34. 1845 Yılı Dönüm Başına En Fazla Hasılat Alan Köy ve Mahalleler	60
Tablo 35. 1845 Yılı Dönüm Başına En Az Hasılat Alacak Köyler	60
Tablo 36. Çayır Arazilerinin Köy ve Mahallelere Göre Dağılımı ve Vergi Tutarı	62
Tablo 37. Hayvanların ve Arı Kovanlarının Sınıflarına Göre Dağılımı	64
Tablo 38. Köy ve Mahallelerde Hayvanlardan Sınıflarına Göre Toplanan Hasılat	66
Tablo 39. Köy ve Mahallelere Göre Büyük Baş Hayvancılık	68
Tablo 40. Köy ve Mahallelere Göre Küçük Baş Hayvan Sayısı ve Hasılat Miktarı	73
Tablo 41. Köy ve Mahallelere Göre Yük ve Binek Hayvanı Sayısı ve Hasılat Miktarı.	76
Tablo 42. Köy ve Mahallelere Göre Arı Kovanı Sayısı ve Hasılat Miktarı.....	79
Tablo 43. Köy ve Mahallelerin Ödediği Vergiyi Mahsusa Miktarı	81
Tablo 44. Köy ve Mahallelere Göre Ödenen Aşar (Öşür) Vergi Miktarı.....	83
Tablo 45. Köy ve Mahallelere Göre Ağnam Vergi Miktarı.....	85
Tablo 46. Köy ve Mahallelere Göre Ödenen Toplam Vergi Miktarı	87
Tablo 47. Köy ve Mahalle Göre Gelir Dağılımı	89

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Hane Reisleri Tarafından En Çok Kullanılan İsimler	27
Şekil 2. En Çok Kullanılan Lakaplar	32
Şekil 3. En Çok İcra Edilen Meslekler	36
Şekil 4. 1844 Yılı Tarım Arazileri	48
Şekil 5. 1845 Yılı Tarım Arazileri	53
Şekil 6. Hayvanların Sınıflarına Göre Dağılımı	65
Şekil 7. Toplanan Hasılatın Hayvan Sınıflarına Göre Dağılımı	67
Şekil 8. Büyükbaş Hayvanların Dağılımı.....	72
Şekil 9. Küçükbaş Hayvanların Dağılımı.....	75
Şekil 10. Yük ve Binek Hayvanları Dağılımı.....	78
Şekil 11. Geçmiş Sene Toplanan Verginin Türlerine Oranı.....	86
Şekil 12. Toplanan Verginin Sınıflara Göre Dağılımı	88
Şekil 13. Köy ve Mahallelerin Gelirlerinin Sınıflarına Göre Dağılımı.....	90

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tez
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
B.O.A.	Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
Çev.	Çeviren
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
H.	Hicri
Hızl.	Hazırlayan
M.	Miladi
M.E.B.	Millî Eğitim Bakanlığı
ML. VRD. TMT. d.	Maliye Varidat Muhasebesi Temettüat Defterleri
S.	Sayı
s.	Sayfa No
M.	Mahalle
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TTK	Türk Tarih Kurumu
TMT.	Temettüat
T.D.K.	Türk Dil Kurumu

GİRİŞ

Divan Kavramı

Divan Farsça kökenli bir kelimedir. Devlet idaresindeki muhtelif idarî, malî ve askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere, devlet memurlarının bulunduğu yere verilen isimdir. Kelime Arapçada hükümet dairesi, yönetim bürosu anlamlarında kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde Divan bu anlamları dışında, aynı zamanda birkaç köyden oluşan küçük idari birimleri ve mahkemeleri tanımlamak için de kullanılmıştır³.

Osmanlı Devleti'nde Divanlar

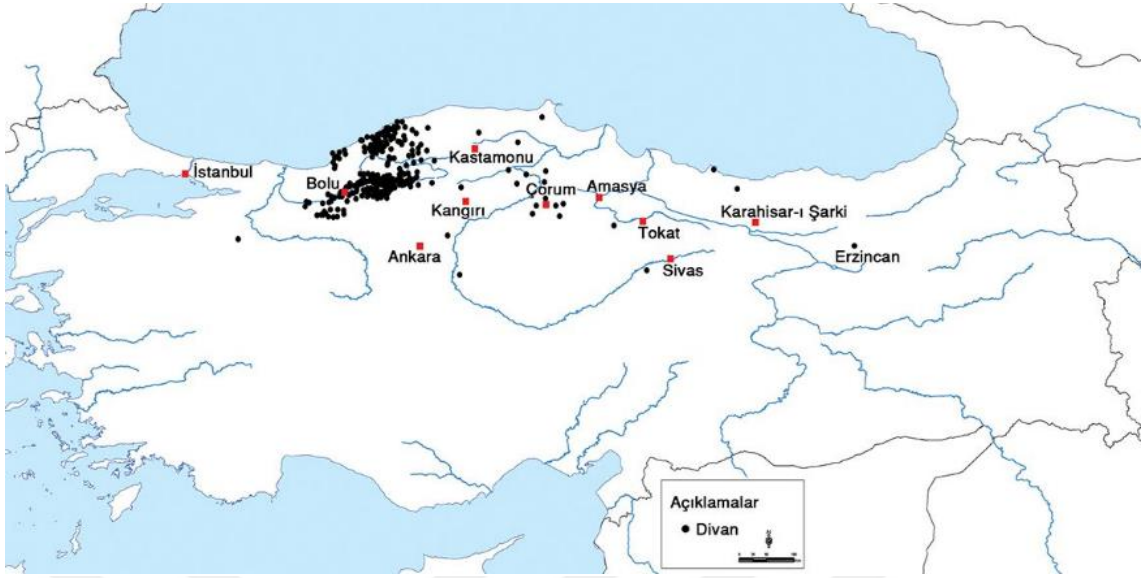
Osmanlı sınırları içerisinde büyük çoğunlukla Bolu, Zonguldak ve Çorum çevresinde yoğunlaşan divanların ortaya çıkışı Çobanoğulları (1277-1309), İsfendiyaroğulları (1292-1383), Candaroğlu (1383-1462) devirlerine dayanmaktadır. Beylikler döneminde vergi toplamayı ve yönetimi kolaylaştırmak amacıyla kurulan divanlar Osmanlı Devleti egemenliğinde varlığını sürdürmüştür⁴. Divanların oluşumunda Batı Karadeniz'in coğrafi yapısı ve bölgede konar göçer yaşayan Türkmen boylarının etkisi büyüktür. Bu iki etken dolayısıyla kurulan divanlar hem coğrafi hem de idari bir anlam kazanmıştır⁵. Bölgenin ormanları arasında dağınık ve birbirinden kopuk biçimde yerleşimlerin meydana gelmesi, bölge halkının göçebe yaşayarak idari denetimi zor bir hale getirmesi Divan tarzındaki idari yapıyı gerek Osmanlı öncesi ve gerek Osmanlı zamanında zorunlu hale getirmiştir⁶.

³ Abdülazîz Ed-Dûrî, "Divan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 377-380.

⁴ Hilal Çetin, "İsfendiyaroğlu İsmail Bey İmareti", *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yayınları, 3-8 Ekim 2011, Kastamonu- Sinop – Çankırı, s. 388.

⁵ Üçler Bulduk, "Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri -1". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 3, Nisan 1992, s. 139.

⁶ Kenan Ziya Taş, "Bir İskân Şekli ve Birimi Olarak Divan", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 4, Isparta 1999, s. 191.

1530 yılı tahrir defterlerinde yapılan taramalara göre divanların yerlerini gösteren harita⁷

Dörtdivan Adı

Dörtdivan kazasının adı ilk olarak Evliya Çelebi Seyahatname'sinde geçmektedir. Bölgedeki nahiyeler ve bölge halkı için Evliya Çelebi şöyle demektedir. “*Birdivan nahiyesi, İkidivan nahiyesi, Üçdivan nahiyesi, Dörddivan nahiyesi kısacası yedi divana varıncaya kadar nahiye isimleridir ki tamamı dağlar içinde sakin olur dağlardır ki halkının başka deyimleri, lakapları ve başka özel lehçeleri vardır.*” Evliya Çelebi'nin bölge halkının yaşam tarzına dair yaptığı bu tespitler yukarıda bahsettiğimiz Divan tabiriyle örtüşmektedir. Ayrıca yine seyahatnamede Birinci Alâeddin Keykubat'ın Bolu Beyi iken bu dağlarda divan kösü çaldırmasıyla “Divan” adını aldığına dair rivayetler de vardır⁸.

⁷İlker Yiğit, "Divan- Nahiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/divan--nahiye> (31.03.2022). Harita 1

⁸Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu- Trabzon- Erzurum- Azerbaycan- Kafkasya- Kırım- Girit*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 202-203.

Dörtdivan Kazası'nın Kısa Tarihi

Dörtdivan'ın tarihi bağlı bulunduğu Bolu ili ve içinde yer aldığı Anadolu coğrafyasından bağımsız anlatılamaz. Çünkü ilçelerin tarihi bağlı bulundukları ile, illerin tarihi içerisinde bulundukları coğrafyanın dışına çıkamaz.

Roma İmparatorluğu'nun bir bölümü olan Anadolu'nun idari yapısı 7. yüzyılda İmparator Heraklius'un halefleri zamanında büyük ölçüde değişmiştir. Anadolu 18 tema (thema)⁹'ya ayrılmıştır. Bu temalardan altıncısı olan “bucellarian” bugünkü Ankara ve Bolu vilayetlerini ihtiva etmekteydi¹⁰.

Türklerin Doğu Roma (Bizans) egemenliğine son verip Anadolu'ya yerleşmeleri Selçuklular döneminde özellikle Malazgirt Zaferi'nden (1071) sonra hızla gelişen bir süreçtir. Kaynaklar Türklerin Anadolu'ya girdiklerinde adeta harabeye dönmüş, çeşitli sebeplerle terk edilmiş bir coğrafyayla karşılaştığını göstermektedir¹¹.

Dörtdivan'ın da içerisinde yer aldığı Bolu ve çevresinin Osmanlı Devleti topraklarına katılması Osman Bey'in ölümüne yakın 1324 yılında Konur Alp tarafından gerçekleştirilmiştir. Bölgenin o tarihlerde Umurlu Türkmenlerinin elinde bulunduğu üzerinde tarihçiler uzlaşmaktadır. Konur Alp'in bölgedeki gaza ve cihat hareketlerini kafirlere karşı yaptığını ve buraları kendine uç edindiğini Aşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eserinde dile getirmiştir. Burada bahsedilen kafirlerin Bizans güçleri olması kuvvetle muhtemeldir¹².

Dörtdivan, zaman içerisinde Osmanlı Devleti egemenliğinde birtakım idari değişimlere uğrasa da ilk olarak Yavuz Sultan Selim'in saltanatı sırasında Bolu

⁹ Roma temaları her biri farklı bir adı taşıyan idarî, askerî ve iktisadî bölgeler kurulmuş ve bu bölgelerin işleyişi imparatorluk tarafından bir sisteme oturtulmuştur. Thema Bizans kaynaklarında bir yerde birleştirilen, yerleştirilen askeri birlik anlamında da kullanılmıştır. Ancak thema terimi askeri anlamının yanında coğrafi olarak bölünmüş bir bölgeyi ve mali yönetimi de bünyesinde barındırmaktaydı. Thema sistemi Osmanlı Devleti'nde kullanılan “Tımar” sistemiyle çok defa karşılaştırılmış ve ortak özellikler bulunmuştur. Bkz. Murat Keçiş, Cüneyt Güneş, “Bizans'ın Anadolu'daki Yeni Düzeni: Thema Sistemi'nin Ortaya Çıkışı ve Problemler”, *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 19, 2018 Güz, s. 100-102.

¹⁰ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, 2. Baskı, İstanbul Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1944, s. 32-33.

¹¹ Mustafa Kafalı, “Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi”, Erdem Yayınları, C. 8, S. 22, Ocak 1996, s. 9.

¹² Feridun M. Emecen, “Konur Alp Gazi'nin Kimliği ve Faaliyetlerine Dair Bilinirliğin Sınırları”, *Bellekten*, C: 84, S. 300; Ağustos 2020, s. 543-558.

Sancağı'na bağlı 16 nahiyeden biriydi. O sıralarda yedi divandan meydana geldiği için adı Yedidivan olarak anılmaktaydı. Dörtdivan Bolu'nun mutasarrıflık ve mütesellimlik olduğu tarihlerde (1811-1864) kaza statüsü elde etmiştir¹³. Bu dönemde kazalar ayanlar tarafından yönetilmekteydi. Bu ayanlar senede iki defa Bolu'da toplanmaktaydılar. Toplantılarda Dörtdivan'ı Kalınbacak oğlu İsmail Ağa ayan olarak temsil etmekteydi¹⁴. 1864 yılında Osmanlı Devleti taşra yönetimlerindeki usulsüzlük, liyakatsizliği düzeltmek ve merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla "Vilayet Nizamnamesi" yayınlamıştır. Bu düzenleme taşra idaresinin yeniden yapılandırılması anlamına geliyordu¹⁵. Bu yapılandırmalar sonucunda Bolu, Kastamonu Vilayeti'ne bağlı bir sancağa dönüştürülmüştü. Bolu Sancağı'na Bartın, Bolu, Düzce, Ereğli, Hamidiye (Devrek), Gerede, Göynük, Mudurnu, Zonguldak kazaları bağlanmıştır. Dörtdivan bu dönemde Gerede kazasına bağlı bir nahiyeydi¹⁶. Dörtdivan nahiye statüsünü 1990 yılında ilçe yapıncaya kadar korumuştur¹⁷.

Dörtdivan Coğrafyası

Günümüzde Bolu ilinin doğusunda yer alan ilçe; doğusunda Gerede, batısında Bolu, Kuzeyinde Yeniçağa, güneyinde ise yine Gerede ve Bolu toprakları ile sınırlı olarak yaklaşık 284 km² alana sahiptir. Dörtdivan ilçesi 40°-50'-00' kuzey paralelleri ile 32°-10'-12' doğu meridyenlerinin kesiştiği yerdedir. İlçenin rakımı 1167 m'dir. Kuzey Anadolu Sıradağları, Ilgaz tepesinden batıya doğru ikiye ayrılarak uzanırlar. Bu sıradağların güney kolu ilçenin güneyinde Ankara ile Dörtdivan doğal sınırlarını çizer. Doğu batı doğrultusunda uzanan bu sıradağlara Benli ve Kütüklü adı verilir. Bu sıradağların devamını teşkil eden Köroğlu Dağları da ilçenin güneybatısından hafif bir yay çizerek kuzeye doğru uzanırlar ve ilçenin batı sınırlarını çizerler. Bu dağların en

¹³ Mehmet Dolama, *875 Numaralı Şer'îye Sicil Defterine Göre Tanzimat-I Hayriye'nin İlk Yıllarında Bolu (1841-1844)*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi, Bolu 2016, s. 46-58.

¹⁴ Nermin Kılıç, Ayşe Karapınar, v.d., *Bolu Livâsı 1921-1925 Senesi Sâlnâmesi (Giriş-Metin-Tıpkıbasım-Dizin)*, Bolu Halk Kültürü Araştırma ve Uygulama Yayınları Merkezi Yayınları, Bolu 2008, s. 269.

¹⁵ Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C. 2, S. 1, Çankırı 2011, s. 30-31.

¹⁶ Kılıç, a.g.e., s. 26

¹⁷ Yasin Şen, *Dörtdivan Kültür Atlası*, Tuncay Yayıncılık, Ankara 2021, s. 45.

yüksek tepesi Koroğlu Tepesi olup, 2378 m.'dir¹⁸. Bölgede orman üst sınırını aşan dorukların az olması ormanların yaygın olmasına sebep olmuştur. Bu bölgede ormanların bölgenin yarısını kaplaması ve yükseltisinin fazla olmaması orman içi yerleşimlerinin artmasına sebep olmuştur¹⁹.

Dörtdivan Nüfusu Mahalle ve Köyleri.

Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) 2016 yılı sonu itibariyle Dörtdivan'ın Nüfusu 6.245'tir. Dörtdivan ilçe merkezinin nüfusu:2.677 iken ilçeye bağlı köylerin nüfusu:3.568'dir.²⁰. Bu yönüyle ilçe sınırları içindeki toplam nüfusun % 57'sinden fazlası kırsal alanda ikamet etmektedir. Aşağıda tablo x'de ilçe merkezindeki sekiz mahalledeki nüfus ve tablo y'de 25 köyde yaşayan kırsal nüfus verileri cinsiyete göre dağılımlarıyla gösterilmiştir.

Tablo 1. Mahallelere Göre Bolu Dörtdivan Nüfusu

Mahalle adı	Toplam Nüfus	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus
Adakınık	242	119	123
Bayramlar	204	100	104
Çavuşlar	819	388	431
Çitler	119	54	65
Deveciler	178	78	100
Hacetler	94	41	53
Kadılar	728	352	376
Kargıbayramlar	293	142	151

¹⁸ Muammer Berik, *Bolu İlinin Ekoturizm Potansiyelinin Belirlenmesi: Dörtdivan, Kıbrıscık ve Seben İlçeleri Üzerine Bir Araştırma*, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YL Tezi, Ankara 2018, s. 116.

¹⁹ Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü DR Tezi, Ankara 1993, s. 32.

²⁰ <https://www.dortdivan.bel.tr/icerik/14/17/nufus>. (Erişim Tarihi: 1 Nisan 2022)

Tablo 2. Köylere Göre Bolu Dörtdivan Nüfusu

Köy Adı	Toplam nüfus	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus
Adaköy	71	35	36
Aşağıdülger	172	79	93
Aşağıbayık	154	75	79
Bünüş	144	74	70
Cemaller	228	109	119
Çalköy	157	68	89
Çardak	89	43	46
Çetikören	129	62	67
Doğancılar	292	142	150
Dülger	109	52	57
Gübüler	113	49	64
Gücükler	296	146	140
Kılıçlar	103	51	52
Kuruca	151	71	80
Ortaköy	95	45	50
Ömerpaşalar	161	78	83
Seyitaliler M.	41	20	21
Sorkun	156	74	82
Süleler	159	76	83
Yağbaşlar	159	69	90
Yalacık	207	98	190
Yayalar	112	48	64
Yukarıdülger	190	88	102
Yukarıbayık	90	41	49

BÖLÜM 1 TEMETTÜAT DEFTERLERİ

1.1. Tanzimat’a Giden Süreçte Osmanlı Devleti Mali Yapılanması

Osmanlı ekonomisi sınırlı bir pazar için sınırlı sayıda ancak yüksek kalitede ürün üretim temeline dayalıydı. Bu sistem kâr amacı gütmekten ziyade hem tüketici hem üreticiyi korumak amacındaydı. Yöneticiler az üretimin tüketiciye pahalı ürün olarak geleceğini, fazla üretimin ise ucuzluğa sebep olarak üreticiyi zor duruma sokacağını öngörmekteydi²¹.

Osmanlı Devleti’nde ticaret politikası dönemin Avrupalı devletlerinin tersi bir anlayışa sahipti. Avrupa’da ithalatın önüne birtakım engellemeler getirilirken, ihracat desteklenmiş ve teşvik edildi. Bu durum Avrupalı devletleri birbirleriyle ihracatta yarışan konuma getirdi. Osmanlı Devleti Avrupalı devletlerin aksine ihracatın önüne engellemeler koymuş; ithalatın önü kapitülasyonlarla ve anlaşmalarla sürekli olarak açılmıştır. Bu durum, zaman içerisinde, Osmanlı topraklarını Avrupalı devletlerin açık pazarı haline getirmiş, Osmanlı toprakları Avrupalıların rahatlıkla ticaret yapabildiği ve ürünlerini satabildiği bir yer görünümü vermiştir²². Osmanlı Devleti 19. yüzyıla gelindiğinde gelişen dünya ticaretinden bir hayli uzak kalmıştır. Bu hantal görünümüyle daha çok bir tarım toplumu olarak öne çıkmıştır. Bu dönem Osmanlı Devleti dış ticareti emperyalist güçlerin hammadde temin etme ve sanayi ürünlerini satma politikalarına uyumlu bir yapı sergilemiştir²³.

Osmanlı Devleti’nin gelirlerinin büyük kısmını tarımsal nüfustan ve tarım ürünlerinden toplanan vergiler oluşturuyordu. Bu vergiler İslam hukuku baz alınarak toplanan “Tekâlif-i Şer’iyye” ve yine şeri hükümlere aykırı gelmeyerek zaman zaman değişik sebeplerle “Tekâlif-i Örfiye” vergileridir. Ancak ülkede ekonomik sorunların çoğalması bir takım vergi yükünü beraberinde getirmiş ve Tekalif-i Örfiye vergilerinin artmasına sebep olmuştur. Tekalif-i Örfiye’nin ne kadar toplanacağı önceden kestirilememekte ve durumlara göre değişebilmekteydi²⁴.

²¹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Eren yayıncılık, C. 1, İstanbul 2000, s. 90.

²² Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, S. 4, Ankara 1990, s. 15.

²³ Erdiç Tokgöz, “19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi”, *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 2, Ankara 2000, s. 370.

²⁴ Ahmet Tabakoğlu, "Tekâlîf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 336-337.

Osmanlı Devleti ekonomisini tarım, üretim ve ticaretten oluşan üç ayaklı bir sehpaye benzetirsek bu ayaklardan en fazla önem verileni yani en sağlamı kuşkusuz tarım olacaktır. Osmanlı Devleti'nde tarım köylüler tarafından miri (devlet) arazileri üzerinde yapılmakta; bunun karşılığında devlete belirli miktarda vergi ödenmekteydi. 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde toplam nüfusun % 90'ının kırsal alanlarla yaşaması ve % 75'inin tarımla uğraşması tarımsal üretimin boyutunu gözler önüne sermektedir²⁵.

Osmanlı Devleti kuruluşundan 18. yüzyılın başına kadar gaza ve cihat anlayışıyla ağırlık vermiştir. Bu anlayış Osmanlı Devleti'nin kısa zamanda geniş coğrafyalara yayılmasına sebep olmuştur²⁶. Osmanlı gaza ve cihat adına yaptığı savaşlarda toprak kadar ganimet de kazanmaktaydı. Kazanılan bu ganimetlerin ekonomiye katkıları bir hayli fazlaydı²⁷. Fetihler sonucunda ele geçirilen topraklarda yer alan tarım arazilerinin, limanların, değirmenlerin, gümrük kapılarının tahrir²⁸ defterlerine kaydedilmesini önemsemiştir. Ayrıca bilhassa Anadolu ve Balkanlardaki topraklarda dirlik sistemi uygulanmıştır. Bu sistemle devlet reayadan topladığı vergileri asker ve yöneticilere vermiştir. En fazla gelir sağlayan dirliklere has, orta büyüklüktekilere zeamet ve sayıca büyük çoğunluğu oluşturan küçük dirliklere tımar denmiştir. Has ve zeametlerin geliri padişahın kendisine veya maaşlarına karşılık olmak üzere yüksek devlet memurlarına ayrılmıştır. Tımarlar ise bir beratla birlikte sipahilere dağıtılmıştır²⁹. Tımar sistemi kuruluşundan Tazimat dönemine kadar Osmanlı tarımında sosyal ve ekonomik örgütlenmenin temelini oluşturmuştur. Ayrıca tımar sahibi, sultana ait araziler üzerinde

²⁵ Mustafa Cüneyt Uzun, Bilge Avşar, "Osmanlı Ekonomisinin Temel Unsurlarının Ekonomik Yaklaşımlar Çerçevesinde Değerlendirilmesi", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, Güz, Konya 2019, s. 57.

²⁶ Murat Tuğluca. "Osmanlı'da Nefir-i Âmm Uygulamasının Erken Dönem Örnekleri ve Toplumsal Dinamizme Yansıması", *Belleten*, C. 80, S. 289, Aralık 2016, s. 774.

²⁷ Şinasi İnci, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Seferlerinin Gaza ve Ganimet Bağlamında İncelenmesi*, YL. Tezi, İstanbul 2014, s. 25.

²⁸ Tahrir: Sözlükte "yazma, kaydetme, deftere geçirme" anlamına gelen "tahrir" kelimesi terim olarak, Osmanlı maliye teşkilâtında vergilerin ve bu vergileri verenlerin ismen tespiti için değişik dönemlerde farklı şehirlerde gerçekleştirilen sayımları ve bu sayımların kaydedildiği defterleri ifade eder. Develioğlu, A.g.e., s. 1192.

²⁹ Cumali Bozpınar, *Osmanlı Devleti'nde İktisadi Zihniyet ve Sanayileşme Sorunsalı: Bursa İpek Sektörü Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, DR Tezi, Ankara 2018, s. 64.

aynî veya nakdî vergilerin toplanması ve merkeze aktarılması görevini yürüten kişiydi. Tımarlı sipahiler 17. yüzyıla kadar Osmanlı ordusunun temel direğini oluşturmaktaydı³⁰.

16. yüzyıl sona ererken fetih ve genişleme yavaşlamış ve ganimet gelirleri azalmıştır. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte Avrupa'daki devletlerin ordularında ateşli silahların kullanılması eğitilmiş ve düzenli asker ihtiyacını doğurmuş sipahilerin yerini yavaş yavaş hassa ordularının almasına sebep olmuştur. Merkezi yönetim bu giderleri karşılamak için köylüye yeni vergiler yüklemiştir³¹. Yüklenen bu vergilerle tımar sahipleri ile köylülerin arası açılmıştır. Ne köylüler ne de tımar sahipleri hallerinden memnun olmamıştır. Daha sonraki süreçte tımarlı sipahi sayısının azalması ve maaşlı askerlerin sayısının artması, askeri harcamaları büyük oranda arttırmıştır. Osmanlı ekonomisinin bozulması dolayısıyla tımar arazilerinin nüfuzlu kişilere verilmeye başlanması dirliklerin askeri hizmet amacıyla değil para ile el değiştiren birer geçim kapısı olmaya başlaması tımar sistemini temelinden sarsmıştır³². Köylünün bozulan düzeni ve savaşların kaybedilmesiyle yaşanan toprak kayıpları iç ve dış göçlere sebep olmuştur. 19. yüzyılda tahmini toplam nüfus 30 milyona ulaşmış; toplam nüfus içerisindeki şehirli nüfus oranı % 20'lere ilerlemiştir³³.

Tımar arazilerini gelir elde etmek amacıyla kiralanması "Mültezim" adlı kişilerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Mültezimler belli bir para ödeyerek kiraladıkları bu tımar arazilerini ödedikleri paraların daha fazlasını bir an önce halktan çıkarmaya çalışınca halk bu durumdan büyük zarar görmüştür. Bu uygulamaya iltizam sistemi denmiş ve 3 Kasım 1839'da Tanzimat fermanı ile bu uygulamanın kaldırılmasına karar verilmiştir³⁴.

1.2. Tanzimat Döneminde Yapılan Mali Düzenlemeler

Osmanlı Devleti 1700'lerden itibaren giriştiği savaşların çoğunda başarısız olmuş ve toprak kayıpları yaşamıştır. Bu toprak kayıpları yanında askeri birtakım giderler ve

³⁰ Ahmet Şahinöz, Özgür Teoman, "Osmanlı Tarımında Bir Sistem Tartışması "Tımar", *G.Ü. İ.B.F. Dergisi*, S. 3, Ankara 2002, s. 70-71.

³¹ Cumali Bozpınar, a.g.t., s. 67.

³² Mustafa Akdağ, "Tımar Rejiminin Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 1, Ocak 2018, s. 421.

³³ Erdiç Tokgöz, "19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi", *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 2, 2000, s. 367.

³⁴ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, 3. Baskı, TTK. Basımevi, Ankara, 1991, s. 208.

savaş tazminatları devletin ekonomisine ağır bir yük olmaya başlamıştır. 19. yüzyıl Avrupa'sında sanayi ve ticaret alanında yaşanan gelişmeler özellikle İngiltere, Almanya, Fransa ve Amerika'yı ucuz hammadde bulma yarışına sokmuş ve sömürgecilik konusunda rekabet içerisine girmelerine neden olmuştur. Avrupa'da bu gelişmeler yaşanırken 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti ekonomik özgürlüğünü kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya gelmiş ve bir takım yenilik arayışları içerisine girmiştir³⁵.

“Tanzimat” sözlükte düzenlemek, sıraya koymak anlamında olan “tanzim” kelimesinin çoğulu olup “mülkî idareyi ıslah ve yeniden organize etme”³⁶ anlamına gelir. Ayrıca Türk siyasi, iktisadi ve sosyal hayatında topluca bir değişimi ve yeniden düzenlemeleri ifade ederken bu düzenlemelerin yapıldığı döneme de adını vermiştir³⁷.

Tanzimat Fermanı devletin içinde bulunduğu problemleri, bunların sebeplerini ve problemlerin giderilmesi için yapılması gerekenlerin yazıldığı ve kanuna bağlandığı bir belgedir. Önceki yenilik hareketlerinden farkı, planlı, programlı ve daha geniş kapsamlı olmasıdır. Ferman'ın ilan edilmesi ile Osmanlı Devleti geleneksel yapısından uzaklaşmaya başlamıştır³⁸.

Ferman'dan önce Osmanlı Devleti maliyesi birtakım değişimler yaşamıştır. 28 Şubat 1838'deki bir hatt-ı hümayun ile merkezdeki defterdarlık makamının yerine Maliye Nezareti'nin kurulması karara bağlanmıştır. Hatt-ı hümayuna göre, Maliye Nezareti'nin başında bütün hazinelerden sorumlu Maliye Nazırı olacaktı. 8 Haziran 1839'da Maliye Nezareti kaldırılıp yerine Hazine-i Amire Defterdarlığı ile Mukâtaat Hazinesi Defterdarlığı teşkil edilmiştir. Ancak daha sonra Tanzimat'ın ilanı ile iltizam kaldırılmış mukâtaat kelimesinin kullanımına son verilmiştir. Mukâtaat hazinesi, Miri hazine ile birleştirilerek Hazâin-i Amire kurulmuştur. Daha sonra 20 Ocak 1840'ta alınan kararla Tanzimat'ın uygulanacağı ve muaf tutulacağı bölgeler birbirinden ayrılmış, Hazâin-i Âmire Defterdarı “usûl-i atîka”yı; Umûr-ı Maliye Nazırı ise “usûl-i cedîde”yi yürütmekle görevlendirilmiştir. Bu dönemde muhassılların topladıkları vergileri kayıt altına alan ve

³⁵ Musa Çadırcı, “Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara 1987, s. 98-99.

³⁶ Ali Akyıldız, “Tanzimat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 1-10.

³⁷ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, 4. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 1992, s. 91.

³⁸ İlber Ortaylı, *Tanzimat adamı ve Tanzimat toplumu. Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı İçinde*, Türkiye İş bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 109-110.

tahsil eden Maliye Hazinesi ortaya çıkmıştır. 25 Mayıs 1840 tarihinde diğer hazineler ortadan kaldırılarak Maliye Hazinesi bünyesinde toplanmıştır. Bu düzenlemeyle birlikte çok hazineli dönem sona ermiş, tek hazineli döneme geçilmiştir³⁹.

Mali alanda yapılan yeniliklerle devletin gelir kaynaklarını düzene sokmak, yeni gelir kaynakları elde etmek ve bu gelirleri kontrol altında harcayarak devletin maliyesini düzene sokmak amaçlanmıştır. Bu düzenlemeyle ödeme gücünü dikkate almayan eski sistemin yerine, gelir ve servet üzerinden, istisnasız ödeme gücü olan herkesi vergi mükellefi yapan ve bu gelirleri devlet adına toplayabilen bürokratik bir sistem tesis edilmeye çalışılmıştır⁴⁰.

Ekonominin bozulması ve maliyede düzenleme yapılma ihtiyacının ortaya çıkması Tanzimat'ın temel nedenlerinden birisidir. Halil İnalcık'a göre, idari sahada yapılan düzenlemelerin sebebi dahi mali merkezîyetçilik sistemini uygulayabilmektir. Bu sebeple merkezden geniş yetkilerle muhassıllar⁴¹ atanmıştır. Muhassılların atanmasının sebebi ayanların ve valilerin vergi toplama işlerindeki usulsüzlüklere son vermek ve toplanan vergileri merkeze aktarabilmektir. Böylece tüm gelir ve giderler merkezde toplanıp oradan harcanacak ve devlet kontrolünün dışında gelişen hukuksuzlukların önüne geçilmiş olacaktır⁴².

Osmanlı Devleti üç kıtada toprakları bulunan ve geniş bir coğrafyaya egemen bir devlettir. Bu durum yapılan reformların ülkenin tamamına aynı anda ulaşmasını imkânsız hale getiriyordu. Bu sebeple muhassıllar öncelikle Anadolu ve Rumeli'de bazı eyaletlere gönderildi⁴³. Bu süreçte mültezimlerin görevlerine son verilmesiyle birlikte onlara vergi toplamalarında yardımcı olmakla görevli olan ayanlara da ihtiyaç kalmamıştır. Bu

³⁹ Abdülhamit Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1838-1922)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, S. 1, 2003, s. 98-99.

⁴⁰ Ayla Efe, "Osmanlı Devleti'nde Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassıllık Örneği", *Tarih Dergisi*, S. 49, Haziran 2012, s. 62.

⁴¹ Muhassıl: tahsil masterından türeyen, "tahsil edici" anlamına gelen kelimedir. Muhassıllar Osmanlı Devleti'nde kuruluşun itibaren Anadolu'da ve Rumeli'de cizye, âşâr, âdet-i ağnâm, imdâd-ı seferiyye ve hazariyye, sâlâriyye, mukabele, bedel-i nüzül, avârız, ispence vb. adlarla anılan vergilerin tarh ve tahsilinde görev yapmışlardır. Yücel Özkaya, Ali Akyıldız, "Muhassıl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara 2020, s. 18-20.

⁴² Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten* C. 28, S. 112, 12 Ekim 1964, s. 627-628.

⁴³ Abdullatif Şener, "Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 2, Aralık 1990, s. 51.

sebeple gönderilen muhassıllara yardımcı olması için gittikleri bölgelerde bir meclis kurulması kararı alınmıştır. Karara göre meclislerde muhassıl, iki kâtip, hâkim, müftü, asker zabiti ile şehrin eşrafından dört kişi olmak üzere toplam on kişi bulunacaktı. Eğer Muhassıllık sınırları dahilinde Müslüman olamayan halk var ise, onları temsilen iki kişi de bu meclise katılacaktı. Zira “Muhassıllık Meclisi” haftanın 2-3 günü toplanacak, vergi yazımı ve bölgenin diğer sorunlarını tartışıp karara bağlayacak ve uygulamaya koyacaktı. Bu meclisler modern yerel idarelerin başlangıcı sayılabilecek kurumların ilk örnekleri olarak Türk tarihinde yerini almıştır⁴⁴.

Tanzimat döneminde yapılan düzenlemelerde vergi sistemi de değiştirilmiştir. Önceden alınan Tekalif-i Örfiye ve İhtisab resimleri kaldırılmıştır. Önceki dönemlerde yaşanan usulsüzlükleri engellemek amacıyla memurlara maaş sistemi getirilmiş ve yaptıkları hizmetlerden dolayı kimseden para almamaları yönünde çalışmalar yapılmıştır. Tekalif-i Şer’iye adı altında alınan birtakım vergiler de kaldırılarak vergi sistemi sadeleştirilmiş ve birleştirilmiştir. Bu yeni sisteme göre herkesten eşit miktarda değil mal-servet üzerinden ödeme gücüne dayalı vergilendirme yapılması benimsenmiştir. Zirai ürünlerden onda bir oranında oşür, koyunlardan ağnam vergisi alınmış ve gayrimüslimlerden alınan cizye devam etmiştir⁴⁵. Vergi-i mahsusa, uygulandığı yerlere gönderilen fermanlardan anlaşıldığı kadarıyla, başlangıçta senede iki kez topluluk üzerinden (an-cemâ’atin) alınan ve mükelleflerin “hal ve tahammüllerine göre komşuca ve karındaşca “Tevzi” edilen bir vergiydi. Vergi yazımının yapılacağı kazalarda muhassıllar kaza merkezindeki mahalleler ve köylerdeki hanelere ait emlak arazi ve hayvanat temettüatlarını tek tek tahrir ederek tahsil edilecek vergi miktarını belirlemişlerdir⁴⁶. Bu kayıtların tutulduğu defterlere “temettüat defterleri” adı verilmiştir. Bu çalışmanın ana kaynağını da temettüat defterleri oluşturmaktadır.

⁴⁴ Ahmet Uçar, “Tanzimat Reformları Sürecinde Uygulamaya Konulan Vergi Politikalarının Modern Yerel Yönetimlere Etkileri”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 2, Haziran 2014, s. 132.

⁴⁵ Abdullah Mutlu, *Tanzimattan Günümüze Türkiye’de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2009, s. 60.

⁴⁶ Yakup Akkuş, “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: “Tevzi Defterlerinden Vergi-İ Mahsûsa’ya Geçiş”, *Tarih Dergisi*, S. 65, Haziran 2017, s. 45.

1.3. Temettüat Defterleri

Temettü Arapça bir kelime olup “kazanma, kar etme, kazanç” anlamlarına gelir. Temettüat bu kelimenin çoğulu olup kazançlar demektir⁴⁷. Tanzimat dönemine kadar çeşitli isimlerde toplanan vergiler bu dönemden itibaren tek bir çatıda toplanmaya çalışılmıştır. Bu amaçla temettüat defterleri halkın gelirleri kaydedilerek tutulmuştur⁴⁸. Temettüat kayıtlarının tutulmasının temel amaçlarından birisi de Tanzimat’la birlikte yapılacak mali düzenlemelerin neler olacağını belirleyebilmektir. Bunun için ülkenin tüm mal varlığının çeşitli yerleşim birimlerinde yaşayan hane reislerinin taşınır ve taşınmaz mal ve hayvanlarından ve mesleklerinden kazandıkları gelirlerinin kaydedilerek toplumun genel anlamda ekonomik potansiyelinin ortaya çıkarılmasına ihtiyaç duyulmuştur⁴⁹. Temettüat Defterleri tam da böyle bir ihtiyacın ürünüdür.

Maliye Varidat Kalemi defterlerinden olan Temettüat Defterleri Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi’nde bulunmaktadır. Temettüat defterleri 1988 yılında kataloglanarak araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Katalog içerisinde 17.747 defter bulunmaktadır. Defterlerin büyük kısmı 1845 yılında, az bir kısmı ise 1840 yılında tutulmuştur⁵⁰. 1840 ve 1845 yıllarında tutulan bu defterlerin içerik olarak birbirinden farklılık göstermektedir. 1840 yılında tutulan defterlerde haneye ait her türlü mal kaydedilmiş 1845 yılında ise yalnızca gelir getiren malların kaydı tutulmuştur. Diğer bir fark ise 1840 yılında tutulan defterlerde hane reislerinin boy kilo tip gibi özellikleri detaylıca verilirken 1845 yılı temettüat defterlerinde bu tip ayırt edici özellikler nadiren defterlere kaydedilmiştir⁵¹.

Tanzimat Fermanı ve getirdiği bazı düzenlemeler, Osmanlı topraklarının tamamında uygulanamadığından Temettüat Defterleri de Tanzimat’ın cari olduğu vilayetleri kapsamaktadır. Bu vilayetler Ankara, Aydın, Bolu, Cezayir-i Bahr-i Sefid,

⁴⁷ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 26. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, s. 1251.

⁴⁸ Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisâdî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Belleten*, C. 59, S. 225, Ağustos 1995, s. 395.

⁴⁹ Nuri Adıyeke, “Temettüat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, C. 1, S. 1 Ankara 2000, s. 772.

⁵⁰ Kütükoğlu, A.g.m., s.395-396.

⁵¹ Tefik Güran, "19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri, Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik”, *Devlet İstatistikleri Enstitüsü Yayınları*, C. 4, S. 2, Ankara 2000, s. 74-75.

Edirne, Erzurum, Hüdavendigâr, Konya, Niş, Rumeli, Selanik, Silistre, Üsküb ve Vidin'dir⁵².

Yapılan temettüat sayımlarından 1840 yılına ait olanından muhassıllar sorumludur. Tutulan defterin altında muhassıl, müftü, emlak katipleri ve meclis azalarının mühürleri bulunmaktadır. 1844-45 yıllarında tutulan defterlerde muhassıllıkların kaldırılması sonucunda Müslümanların yaşadıkları bölgelerde imamlar ve muhtarlar, gayrimüslimlerin yaşadıkları bölgelerde kocabaşlar ve papazlar sayımdan sorumlu tutulmuş ve defterlerin sonunda bu kişilere ait mühürlere yer verilmiştir. Bazı defterlerde mühür bulunmayıp "bende" kelimesi yazılmıştır. Bu belgelerin hepsinin orijinal olmadıklarını gösterir⁵³.

Temettüat Defterleri daha önceki dönemlerde tutulan tahrir defterleri ile kıyaslandığında bölge hakkında sosyal ve ekonomik açıdan çok daha fazla bilgiye ev sahipliği yapmaktadır⁵⁴.

1.4. Temettüat Defterlerinin Önemi

1840-1845 yılları arasında tutulan Temettüat Defterleri şüphesiz 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı şehir ve köylerinde, sosyal ve ekonomik yaşamı en iyi görebileceğimiz kaynakların başında gelmektedir. Haneler üzerinden tek tek kaydedilen bilgiler bizlere her hanenin gelir durumundan yola çıkarak köyün ve sonrasında bölgenin sosyal ve ekonomik yapısı hakkında bilgi vermektedir. Defterlerde bölgede yaşayan halkın kullandığı isimler, icra ettiği meslekler, yetiştirdiği tarım ürünleri ve devlete ödeyeceği vergi türleri ve miktarı, ektiği ya da nadasa bıraktığı arazi, mensup olduğu din, sahip olduğu büyük ve küçükbaş hayvan sayıları hakkında önemli bilgiler yer almaktadır⁵⁵.

Temettüat kayıtları araştırmacılara, ait oldukları mahalle, köy ve kaza gibi yerleşim birimlerinin Müslüman ve gayrimüslim nüfus yoğunluklarıyla alakalı bilgiler de

⁵² Said Öztürk, "Türkiye'de Temettüat Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, S. 1, Mayıs 2003, s. 292.

⁵³ Kütükoğlu, A.g.m., s.397-398.

⁵⁴ Gülsu Serpen, *19. Yüzyıl Ortalarında Antalya'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (1844-1845 Tarihli Temettüat Defterlerine Göre)*, Antalya Üniversitesi, YL Tezi, Antalya 2019, s. 9.

⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu. "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, C. 59, S. 225, Ağustos 1995.

vermektedir. Bu bilgi Müslüman köyler ile gayrimüslim köylerin birlikte kaydedildiği durumlarda gelirleri ve mal varlıkları arasında karşılaştırma yapmamıza imkân sağlamaktadır.

Temettüat kayıtları, ait oldukları yerleşim birimlerindeki isimler ve lakaplar hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlar. Bu veriler sosyal tarihçilik açısından önem taşımaktadır. Defterlerde kullanılan lakaplar boy, saç-sakal, çeşitli bedensel ve zihinsel engeller, renkler, millet, aşiret, cemaat ve asıl memleket gibi çeşitli özellikleriyle hane reisleri hakkında farklı yorumlarda bulunmaya da imkân vermektedir. Örneğin memleket ve millet gibi aidiyet içeren lakalar kişilerin bir yerden bir yere olan göçünü aydınlatmaya da katkı sunabilmektedir.

Hane reislerinin icra ettikleri meslekler, bir yerleşim yerindeki erkek nüfusun iş gücüne katkısını, tercih edilen meslekleri, bölgedeki meslek çeşitliliği ve mesleklerden elde edilen gelirler hakkında bilgiler verir. Bu bilgiler ışığında meslekler üzerinde değerlendirmeler yapılabilirken günümüzde kaybolan meslekler hakkında da yorum ve çıkarımlarda bulunulabilir.

Defterler içerisinde hane halkının büyük ve küçük baş hayvan sayısını hane hane detaylı bir şekilde görmek mümkündür. Bu bilgiler ışığında halkın sahip olduğu hayvan sayısı; dolayısıyla hayvancılığın ekonomik yaşam içerisinde yeri hakkında istatistiki veriler ortaya konabilmektedir. Ayrıca, bir yerleşim biriminde hayvancılıkla uğraşan hane sayısı, hanelerin sahip oldukları hayvanlardan ne kadar gelir elde ettikleri, hayvan başına ve toplam vergi miktarları, hayvanların çeşitliliği, cinsiyeti, verimi ve doğurganlığı, yavru hayvanlara verilen isimler gibi çok farklı verilere de ulaşılabilir. Defterlerin tutulduğu dönemde hayvanın ve hayvancılığın her anlamda çok önemli olduğu dikkate alınırsa hayvan miktarı bir yerleşim biriminde sakin olan halkın refah seviyesiyle de doğrudan alakalıdır. Temettüat defterlerinde bulunan bu bilgiler iktisat tarihi açısından da önemlidir.

Temettüat defterlerinde taşınmaz mallar olarak hanelerin üzerine ekilen ve nadasa bırakılan araziler; mezru tarla, gayri mezru tarla olarak kaydedilmiştir. Ayrıca değirmenler, dükkanlar, kiraya verilen araziler, çayırklar da kayıt altına alınmıştır. Bu bilgiler köyün ya da mahallenin nüfusuna oranla arazi bakımından ne zenginlikte olduğunu, arazilerin köylü özelinde dağılımını, işlenebilecek arazinin işlenmeyen araziye

oranı gibi çeşitli çıkarımlarda bulunmaya yaramaktadır. Ayrıca bir yörede bulunan çoğu suyla çalışan değirmen sayıları orayla alakalı olarak hem su varlığı hem buğday üretimi hem de sanayi hakkında farklı yorumlar geliştirmemiz yardımcı olmaktadır.

Defterlerde her hane reisinin ürettiği arpa, buğday, yulaf, nohut gibi tahıl ürünlerinden alınacak % 10 öşür miktarı ağırlığı nakdi karşılığıyla bir arada verilmiştir. Bu bilgiler köylünün ürettiği tahıl miktarı hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlarken devlete ödeyeceği vergi miktarını da ortaya koymaktadır. Devlete ödenecek vergiler köylünün geliriyle orantılı olduğundan, defterlerden elde edilen veriler yardımıyla köylünün ekonomik gücü hakkında doğrudan bilgi sahibi olunur.

Temettüat Defterleri hanelerin gelirleri dışında vergilerinin de kaydedildiği defterlerdir. Defterlerde kaydedilen vergiler hane reisinin adının üst tarafına dikine yazılmıştır. Öşrün yanında halktan toplanan vergi-i mahsusa yine defterde bulabileceğimiz bir başka veridir. Saymış olduğumuz tüm bu özellikler dolayısıyla Temettüat Defterleri hem sosyal hem de iktisat tarihi açısından en önemli kaynaklar arasında yer almaktadır⁵⁶.

1.5. Bolu Dörtdivan Temettüat Defterleri

Günümüzde Bolu ilin bağlı Dörtdivan ilçesine ait bu çalışma devlet arşivlerinde ML.VRD.TMT.d koduyla başlayan 1844-1845 tarihli 3421, 3422, 3423, 3424, 3425, 3426, 3427, 3428, 3429, 3431, 3432, 3433, 3434, 3435, 3436, 3437, 3438, 3439, 3440, 3441, 3442, 3443, 3444, 3445, 3446, 3447, 3448, 3449, 3451, 3452, 3453, 3454 numaralı Dörtdivan kazasına ait Temettüat Defterleri ışığında hazırlanmıştır. Numara ile birbirinden ayrılmış olan defterlerin her biri en az bir köyü içermektedir. İncelediğimiz 32 defterde 33 köy ve iki mahalleye ait veriler yer almaktadır. 30 adet defterde birer adet köy yazılırken bir defterde 2 köy diğer bir defterde 3 adet köy yazılmıştır. 3452 no'lu defterde Gücükler ile Akçaviran köyleri ve 3423 no'lu defterde Adakınık, Çarşılar ve Bayramlı köyleri bir arada yazılmıştır. İncelemiş olduğumuz belgelerde bahsi geçen köy ve mahalleler şunlardır; Adaköy, Bayramlı, Bıçakkınık, Bünüş, Cemaller, Çalacalar, Çardak, Çatakviran, Çöl, Deveciler, Doğancılar, Döğer, Dülger, Göynükviran, Gübüler,

⁵⁶ Temettüat defterlerinin önemi başlığı altındaki yazım: incelemiş olduğum temettüat kayıtları baz alınarak yazılmış olup, aşağıda vermiş olduğum kaynakla karşılaştırılmış herhangi bir çelişki görülmemiştir. Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Belleten*, C.59, S.225, Ağustos 1995, s.396-412.

Gücük, Güreyin, Kadılar, Ketyeler M., Kılıçlar, Kuruca, Mürseller, Nahcivan, Ortaca, Sabık, Seyitaliler M., Sorkun, Süleler, Yağbaşlar, Yakakaya, Yalacık, Yayalar (Krş. Tablo.3.).

Tablo 3. Dörtdivan Nahiyesine Ait Temettuat Defterleri Kodları ve Ait Oldukları Köyler ve Mahalleler

Defter No	Köy Mahalle	Defter No	Köy Mahalle	Defter No	Köy Mahalle	Defter No	Köy Mahalle
3421	Yalacık	3429	Doğancılar	3438	Kuruca	3446	Kadılar
3422	Kılıçlar	3431	Çardak	3439	Çatakviran	3447	Göynükviran
3423	Adakınık Çarşılar Bayramlı	3432	Gübüler	3440	Güreyin	3448	Döğer
3424	Ortaca	3433	Çavlar	3441	Yakakaya	3449	Sabık
3425	Çöl	3434	Bıçakkınık	3442	Sorkun	3451	Nahcivan
3426	Yayalar	3435	Seyitaliler Mah	3443	Mürseller	3452	Gücükler Akçaviran
3427	Adaköy	3436	Bünüş	3444	Çalacalar	3453	Cemaller
3428	Süleler	3437	Dülger	3445	Yağbaşlar	3454	Ketyeler Mah.

Numaralandırılmış her bir defterin ilk sayfasında arşiv görevlileri tarafından defterin numarasını, ebadını, başlangıç ve bitiş tarihini, yazılı ve yazısız olmak üzere toplam sayfa sayısını, görevli operatörün adını soyadını belirten bir bilgi formu eklenmiştir. 1844-1845 tarihli defterlerin ortalama ebadı 17x49 cm'dir. Defterlerde sonradan eklendiği anlaşılan sayfa numaraları bulunmaktadır. Her defter verilerini içerdiği yerleşim biriminin büyüklüğüne göre farklı sayfa sayısına sahiptir. Düzenlenen defterlerde Osmanlı son döneminde daha çok karşımıza çıkan rika hattı Osmanlı yazısı kullanılmıştır.

Defterlerin ilk sayfalarında yalnızca kaza köy mahalle sancak bilgileri verilmiş geri kalan sayfa boş bırakılmıştır. İkinci sayfadan itibaren öncelikle hane numarası verilmiştir. Hane numarasının solunda kapı numarası verilerek hanede vergi mükellefi olarak yaşayan bireylerin varlığı tespit edilmiştir. Örnek olarak bir hane içerisinde baba ve yetişkin oğul birlikte yaşıyorsa numara 1 ve numara 2 diye numaralandırılarak ayrılmıştır⁵⁷. Hane numarasının hemen üzerinde dikey şekilde hane reisinin mesleği yer almaktadır. Mesleğin hemen yanında “sene-i sabıkada vergi-i mahsûsadan bir senede vermiş olduğu” ibaresi bulunmaktadır. Bu ibarenin hemen altında geçen sene ödenen

⁵⁷ ML.VRD.TMT. d.,3453, s. 3.

vergi miktarı guruş (kuruş) cinsinden belirtilmiştir. Buranın hemen yanında “aşar rüsûmundan sene-i sabıkda bir senede ödemiş olduğu” ibaresi bulunur. Bu ibarenin altında tarım ürünlerinden ödenecek verginin miktarı ve nakdi karşılığı belirtilmiştir.

Hanenin altına hane reisinin adı kimin oğlu olduğu varsa lakabı yazılarak vergi mükellefinin kimliği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hane reisinin ölmüş olması durumunda varsa ailenin büyük erkek çocuğu, yok ise ölen hane reisinin eşinin adı yazılırdı. Bu defterlerde önemli olan vergi mükellefini tespit etmek olduğundan hanede yaşayan kişi, kazancı olmayan çocuk ve eşler hakkında bilgi verilmemektedir.

Kimlik tespiti yapıldıktan sonra alt satırda önce haneye kayıtlı taşınmaz mallar yani ekili tarlalar mezru tarla ibaresi ile ekili olmayan tarlalar gayri mezru tarla ibaresi ile kaç dönüm olduğu ve 1844-1845 senelerinde ne kadar vergi vermesi gerektiği belirtilmiştir. Buranın yanında hane halkına ait gelir getiren taşınır taşınmaz tüm mal varlığı kaydedilmiş; her malın cinsine göre ödemesi gereken vergi miktarı belirtilmiştir. Bu tüm taşınır taşınmaz mal varlıkları ve vergileri tespit edildikten sonra hanenin ayrıca bir geliri var ise o gelir yazılmış; bu gelirler çoğunlukla köydeki hane reisinin çiftçilik dışındaki zanaat ya da mesleğinden kazancını içermiştir. Eğer hane reisinin herhangi bir geliri yoksa “Sakin olduğu hanesinden başka emlak ve sairesi olmayub, şunun bunun ianesi ile geçindiği” ifadesi kullanılmıştır. Bu şekilde herhangi bir gelir sahibi olmayan hane reislerinin doğal olarak defterlerde mal ve vergi kaydına rastlamak da mümkün değildir.

Defterin içerdiği köydeki tüm hane reisleri, malları ve vergileriyle sıralandıktan sonra vergi memuru köy halkının ödemesi gereken toplam vergi miktarını ve toplam kazançlarını yazmıştır. Bu işlemin ardından belgede sayımdan sorumlu kişilerin mühürleri yer almıştır.

BÖLÜM 2: DÖRTDİVAN KAZASINDA SOSYAL YAPI

2.1. Dörtdivan Kazasında Köyler, Mahalleler ve Nüfus

Nüfus Arapça nefis kelimesinin çoğuludur. “Nefs” can ve hayat anlamlarına gelmektedir. Nüfus kelimesi bu bakımdan genellikle belirli bir yerleşim ya da ülkede yaşayan insanların sayısını ifade etmektedir⁵⁸. Tarih boyunca yeryüzünde kurulan devletler belirli amaçlarla toprakları üzerinde yaşayan nüfusu sayma ihtiyacı hissetmiştir. Nüfus sayımlarının sebepleri arasında toplum içerisindeki asker potansiyelini tespit etmek, ülkenin gelir gider durumunu koordine etmek veya tüketim ihtiyaçlarını belirlemek gösterilebilir⁵⁹. Nüfus sayımlarında memurlar bazı kodlar kullanmıştır. Örneğin Müslümanların 14-40 yaş arasında bulunanları nüfus sayımlarında askerlik vazifesine uygun olması dolayısıyla mim ile işaretlendikleri görülmektedir⁶⁰. Osmanlı Devleti’nde 1831 yılında ilk nüfus sayımı yapıldığında Bolu sancak statüsündeydi. Bolu Sancağı’nda Nefs-i Bolu’da yani Bolu merkezinde kayıtlı Türklerin yanında Rum ve Ermenilerin yaşadığı anlaşılmaktadır⁶¹.

Osmanlı Devleti’nde nüfus sayımının önemine Ömer Lütfi Barkan şu ifadesiyle dikkat çekmektedir:

“Modern demografi ilminin zamanımız cemiyetlerinin siyasi, iktisadi ve içtimai meselelerini aydınlatmak için vazettiği müessir usul ve bilgilerle tarihin demografik diyebileceğimiz bir görüş ve anlayış zaviyesinden tetkiki, tarih ilmini gençleştirmek, ona yeni ufuklar açmak imkanına sahiptir. Gerçekten nüfus meselelerini tarihi tetkikler esasında hem sebep hem de netice olarak tetkik etmek zarurettir”.

Ömer Lütfi Barkan tahrir ve nüfus konulu çalışmalarında Temettüat defterlerinde de bulunan “hane” sayılarıyla (hanex5 olarak) bir yerleşim birimindeki tahmini nüfusa ulaşabileceğimizi ifade etmektedir. Barkan, bu hesaplamayı yaparken hane içerisinde yaşayan anne baba ve üç çocuk varsayımından hareket etmektedir⁶². Ayrıca Barkan bu hesabın yanlışlığı payı olduğunu da kabul etmektedir. Bu çalışmada tahmini nüfus hesaplamalarında Barkan’ın bu formülü kullanılmıştır.

⁵⁸ Nebi Bozkurt, "Nüfus", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul 2007, s. 293-294.

⁵⁹ Murat Hanılçe, *XV ve XVI. Yüzyılda Zile Kazası* (1455-1574), DR Tezi, Tokat 2014, s. 119.

⁶⁰ Mehmet Emin Özdemir, *Plevne’nin Müslüman Nüfusu (1830-1850)*, YL Tezi, Tokat 2021, s. 19.

⁶¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, 2. Baskı, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997, s. 142.

⁶² Ömer Lütfi Barkan, “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953, s. 2.

Dörtdivan'a ait Temettüat Defterleri'nde hane reisi kaydedildikten sonra hanede yaşayan yetişkin erkekler ayrıca kapı numaralarıyla belirtilmiştir. Kimi hanelerde bulunan kapı numaralarının sekize kadar çıkması bizlere bu hanelerde yaşayan nüfusun beşten fazla olacağını; dolayısıyla nüfus tahminimizin hatalı çıkacağını düşündürmektedir. Şu ana kadar üzerinde çalışılan temettüat defterlerinde Dörtdivan'da şahit olunan hane ve kapı numarası ayrımının yalnız Dörtdivan'a has bir özellik olduğunu belirtmekte yarar vardır. Dolayısıyla bu hata payını minimuma indirmek amacıyla iki formül ile nüfus hesabı yapılacaktır. Birincisi Barkan'ın (hanex5) formülü olurken ikincisi Russel'in üzerinde durduğu (nefer-kapı sayısıx3) formülü olacaktır. Bu formülü kullanma sebebimiz hanede ayrı kapı numarası verilmiş olan kişilerin 12-14 yaş üstü erkekler olduğunu varsayarak neferx3 yaparak yanılma payını minimuma düşürmeye çalışmaktır⁶³.

Bolu merkeze bağlı Dörtdivan kazasında 35 köye ait defter bulunmaktadır. Aşağıda Tablo 4.-5.'de Dörtdivan kazasında temettüat defterleri bulunan köy isimleri, hane sayıları ve tahmini nüfus verileri yer almaktadır.

⁶³ Murat Hanılçe, A.g.t., s. 122-123.

Tablo 4.Dört Divan Kazası Köy ve Mahalleler Hane Sayıları ve Tahmini Nüfus Formül 1

Köy Mahalle	Hane Sayısı	Toplam Tahmini Nüfus (Hanex5)
Adakınık	10	50
Adaköy	11	55
Akçaviran	3	15
Bayramlı	19	95
Bıçakkınık	11	55
Bünüş	17	85
Cemaller	34	170
Çalacalar	17	85
Çardak	15	75
Çarşılar	40	200
Çatakviran	16	80
Çöl	19	95
Deveciler	21	105
Doğancılar	37	185
Döğer	50	250
Dülger	26	130
Göynükviran	20	100
Gübüler	14	70
Gücük	10	50
Güreyin	34	170
Kadılar	35	175
Ketyeler M.	38	180
Kılıçlar	27	135
Kuruca	27	135
Mürseller	11	55
Nahcivan	6	30
Ortaca	19	95
Sabık	36	180
Seyit Aliler	16	80
Sorkun	17	85
Süleler	14	70
Yağbağlar	12	60
Yakakaya	31	155
Yalacık	35	175
Yayalar	15	75
Toplam	763	3815

Tablo 4.'te de gösterildiği üzere Dörtdivan'da 35 köyde toplam 763 hane bulunmaktadır ve bu hanelerde tahmini (hane sayısı x 5) formülüne göre 3815 kişi

yaşamaktadır. En fazla nüfus 50 hane ve yaklaşık 250 nüfusa sahip Döğer köyündedir⁶⁴. En az nüfusa sahip köy ise 3 hane ve 15 nüfusla Akçaviran köyüdür⁶⁵.

Tablo 5. Dörtdivan Kazası Tahmini Nüfus Formül 2.

Köy Mahalle	Nefer Sayısı	Toplam Tahmini Nüfus (kapı-neferx3)
Adakınık	15	45
Adaköy	12	36
Akçaviran	5	15
Bayramlı	27	81
Bıçakkınık	15	45
Bünüş	33	99
Cemaller	70	210
Çalacalar	20	60
Çardak	23	69
Çarşılar	63	189
Çatakviran	22	66
Çöl	28	84
Deveciler	29	87
Doğancılar	45	135
Döğer	82	246
Dülger	42	126
Göynükviran	36	108
Gübüler	19	57
Gücük	15	45
Güreyin	49	147
Kadılar	52	156
Ketyeler M.	59	177
Kılıçlar	35	105
Kuruca	41	123
Mürseller	17	51
Nahcivan	9	27
Ortaca	24	72
Sabık	47	141
Seyit Aliler	24	72
Sorkun	26	78
Süleler	29	87
Yağbağlar	14	42
Yakakaya	54	162
Yalacık	55	165
Yayalar	20	60
Toplam	1112	3336

⁶⁴ ML.VRD.TMT. d., 3448

⁶⁵ ML.VRD.TMT. d., 3423

Tablo 5'teki tahmini nüfus hanede belirtilen kapı adetlerinin 3 ile çarpılmasıyla hesaplanmıştır. Bu çarpıma göre toplam nüfus tahmini 3336'dır. En fazla nüfusa sahip köy diğer formülde de en fazla nüfusa sahip olan 82 kapı numarasına sahip ve tahmini 246 kişinin yaşadığı Döğer köyüdür. En az nüfusa sahip köy 5 kapı numarasına sahip olan ve tahmini 15 kişinin yaşadığı Akçaviran köyüdür. İki formüle dayalı elde edilen toplam nüfus tahminleri arasındaki fark 479 kişidir. Sonuç olarak Dörtdivan'da 3336-3815 arasında bir nüfus yaşadığını söylemek mümkündür.

2.1.1. Hanelerin Kapı Numaralarına Göre Sınıflandırılması ve Dağılımı

Hane kelimesi Farsçadan Türkçeye geçmiştir. Ev, bina, İkametgâh, aile anlamlarında kullanılabilmektedir. Osmanlı Devleti'nde vergi hanesi, vergi matrahı yani vergi alınan yer anlamlarına gelmektedir⁶⁶. Osmanlı Devleti'nde hane içerisinde yaşamakta olan aileler için tek tip aile yapısından söz etmek imkansızdır. Türk aile yapısında anne-baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile ile aynı çatı altında birden fazla evli çiftin yaşadığı geniş aile yapısı bulunabilmekteydi. Özellikle kırsal bölgelerde geniş ailelerin daha fazla yer aldığı görülmekteydi⁶⁷.

⁶⁶ Nejat Göyünç, "Hâne", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 1997, s. 553.

⁶⁷ Ahmet Özkiraz, Gül İşçi Baş, "Osmanlıdan Günümüze Türk Toplumunda Aile Yapısı ve Boşanma", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C. 30 S. 18, Haziran 2016.s. 89 90.

Tablo 6.Dörtdivan Kazasında Yerleşimlerde Hanelerin Durumu

Köy Mahalle	Hane	Hane Başına Kapı Adedi						
		1	2	3	4	5	6	8
Adakınık	10	7	1	2	0	0	0	0
Adaköy	11	10	1	0	0	0	0	0
Akçaviran	3	1	2	0	0	0	0	0
Bayramlı	19	12	6	1	0	0	0	0
Bıçakkınık	11	7	4	0	0	0	0	0
Bünüş	17	5	10	1	0	1	0	0
Cemaller	34	16	10	4	1	2	0	1
Çalacalar	17	14	3	0	0	0	0	0
Çardak	15	7	8	0	0	0	0	0
Çarşılar	40	23	12	4	1	0	0	0
Çatakviran	16	10	6	0	0	0	0	0
Çöl	19	11	7	1	0	0	0	0
Deveciler	21	15	4	2	0	0	0	0
Doğancılar	37	31	4	2	0	0	0	0
Döğer	50	30	12	5	2	1	0	0
Dülger	26	13	11	1	1	0	0	0
Göynükviran	20	9	8	2	0	1	0	0
Gübüler	14	9	5	0	0	0	0	0
Gücük	10	6	3	1	0	0	0	0
Güreyin	34	20	13	1	0	0	0	0
Kadılar	35	22	10	2	1	0	0	0
Ketyeler M.	38	24	8	5	1	0	0	0
Kılıçlar	27	20	6	1	0	0	0	0
Kuruca	27	15	10	2	0	0	0	0
Mürseller	11	6	4	1	0	0	0	0
Nahcivan	6	3	3	0	0	0	0	0
Ortaca	19	14	5	0	0	0	0	0
Sabık	36	25	11	0	0	0	0	0
Seyit Aliler	16	11	3	1	1	0	0	0
Sorkun	17	10	5	2		0	0	0
Süleler	14	6	4	2	1	1	0	0
Yağbağlar	12	10	2			0	0	0
Yakakaya	31	16	7	8				
Yalacık	35	17	16	2				
Yayalar	15	11	3	1				
Toplam	763	499	194	53	9	6	0	1

Tablodaki rakamlar Dörtdivan'a bağlı köy ve Mahallelerde 763 haneden 501 tanesinde tek kapı numarası bilgisini vermektedir. Tek kapı numarasına sahip hanelerin toplam hane sayısına oranı yaklaşık % 65'tir. 197 hanede 2 adet kapı numarasına rastlanmıştır. Bu da toplam hane sayısının yaklaşık % 25'ine karşılık gelmektedir. 3 adet kapı numarası olan hane sayısı 53 olarak tespit edilmiştir. 3 kapılı hane sayısının toplam

hane sayısına oranı % 6'dır. 4 adet kapı numarası alan hane sayısı 9'dur ve toplam hane sayısının % 1,9'üne denk gelmektedir. 5 kapı numarasına sahip hane sayısı 6'dır. Toplam hane sayısının % 1'ine denk gelmektedir. 6 ve 7 adet hane kapı numarası verilen haneye rastlanmamıştır. En fazla kapı numarası 8 olarak 1 adet hanede tespit edilmiştir. Bu hane Cemaller köyüne mensuptur⁶⁸.

2.2. Hane Reislerinin İsimleri

Türklerde isim verme gelenekleriyle alakalı eski kaynaklardan olan Oğuz Kaan Destanı ve Dede Korkut Hikayeleri gibi eserler dikkatle incelendiğinde kişilere doğduklarında ya geçici isim konduğu ya da hiç isim konmadığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Türklerde isimlerin kişilere çocukluk döneminde ortaya koydukları farklı yeteneklerine ve çeşitli özelliklerine göre verildiğini söylemek yerinde bir tespit olacaktır. Başka bir deyişle kişilerin, çocukluklarında, yetenekleriyle kendi isimlerini hak edip aldıkları görülmektedir⁶⁹.

Çocuklara isim verme geleneği Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra büyük bir değişim geçirmiştir. İslami dönemde, eski ad koyma usulü kısmen korunmakla beraber çocuk isimleri daha çok peygamberlerin, halifelerin ve sahabelerin isimlerinden seçilmiştir. Çocuğa daha geç bir zamanda isim verme uygulamasından ise İslamiyet'in kabulünden sonra vazgeçilmiştir. Bu dönemde çocuğa doğar doğmaz yahut birkaç gün içerisinde ailenin büyüğü tarafından ismi verilmiştir⁷⁰.

Osmanlı toplumunda gayrimüslimler daha çok şehirlerde yaşamış ve büyük çoğunluğu ticaret ve sanatla uğraşmıştır⁷¹. Bu çalışmada incelenen temettüat defterleri büyük çoğunluğu kırdan yaşayanlar olmak üzere Müslümanlara aittir. Hane reisleri tarafından kullanılan isimler aşağıda Tablo 7.'de gösterilmiştir. İsimler ve kullanım sıklıkları (adet) şu şekildedir:

⁶⁸ ML.VRD.TMT. d., 3453- s. 4.

⁶⁹ Ercan Alkaya, "Türklerde Ad Verme Geleneği ve Kişi Adları", *Türk Kültürü Dergisi*, C. 11, S. 1, 2001 s. 1-2.

⁷⁰ Anvar S. Coldaşbayev, Asıf Yoldaş, "Hristiyanlık ve İslamiyet'in Rus ve Kırgızların Ad Koyma Geleneklerine Etkileri", *Uluslararası Türk Coğrafyasında Sosyal Bilgiler Dergisi*. C. 1, S. 1, 2016, s.36.

⁷¹ Necati Çavdar, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Tokat'ta Katolik Ermeniler: Demografi-Ekonomi", *Yeni Türkiye*, S.60, C.1, Ankara 2014, s. 454.

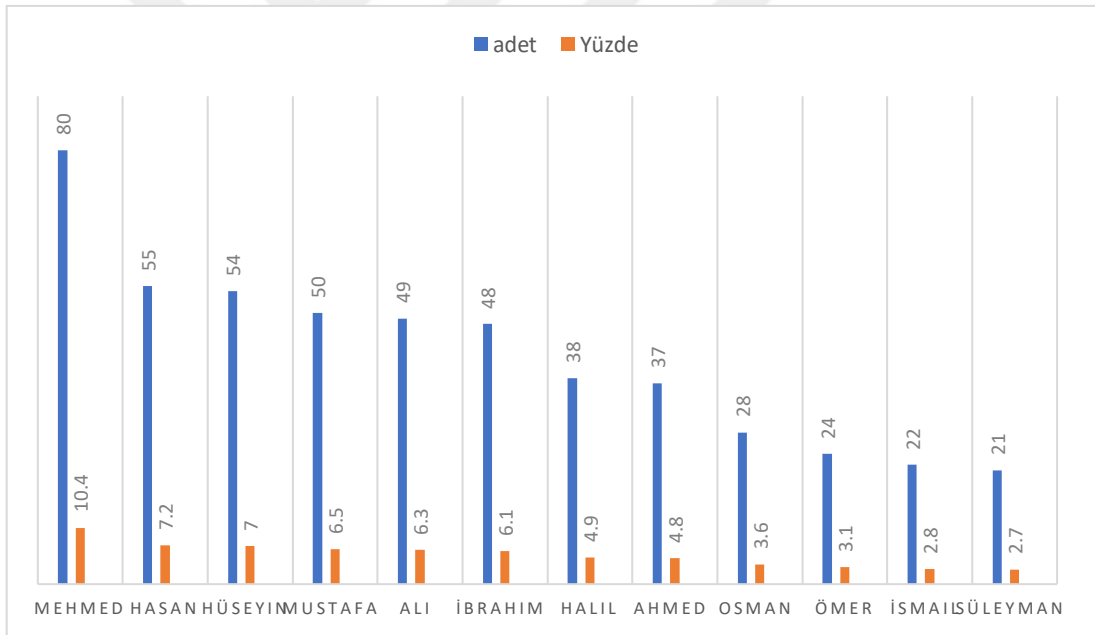
Tablo 7. Hane Reislerinin Kullandıkları İsimler ve Adetleri

İsim	Adet	İsim	Adet
Mehmed	80	Ebubekir	9
Hasan	55	Abdulsamed	6
Hüseyin	54	Mehmet Ali	5
Mustafa	50	Abdurrahim	1
Ali	49	Cemal	1
İbrahim	48	Abdullah	10
Halil	38	Furkan	1
Ahmed	37	Abdulkerim	4
Osman	28	Abdulgadir	3
Ömer	24	Murad	16
İsmail	22	Burak	5
Süleyman	21	Mevlud	7
Yusuf	10	Mahmud	8
Yunus	10	Bayram	4
Durmuş	18	Memiş	3
Eyüp	7	Şaban	4
Bahadır	4	Asım	1
Kadir	4	Selahaddin	6
İhsan	3	Yahya	1
İzzet	2	Musa	10
Ramazan	7	İbrahim	48
Şakir	2	Hamza	13
Bedirhan	5	Abdullah	11
Emin	25	Yasin	11
Salih	19	Aleaddin	4

Dördüdivan kazasına bağlı köy ve mahallelerde 1844-1845 senesi temettuat kayıtlarına göre 763 hanede 50 farklı erkek ismi kullanılmıştır. En fazla kullanılan 13 ismin toplam isim sayısına oranı % 68'dir (Bkz. Tablo 8.).

Tablo 8. Hane Reislerinin Kullandıkları En fazla İsimler ve Kullanılma Oranları

Sıralama	İsim	Adet	Toplam adet içindeki oranı
1	Mehmed	80	10,4
2	Hasan	55	7,2
3	Hüseyin	54	7
4	Mustafa	50	6,5
5	Ali	49	6,3
6	İbrahim	48	6,1
7	Halil	38	4,9
8	Ahmed	37	4,8
9	Osman	28	3,6
10	Emin	25	3,1
11	Ömer	24	3,1
12	İsmail	22	2,8
13	Süleyman	21	2,7

Şekil 1. Hane Reisleri Tarafından En Çok Kullanılan İsimler

Dörtdivan'da 763 hane reisi 50 farklı isme sahiptir. Hane reislerinin en fazla kullandığı isim Hz. Muhammed isminin Türkçeleştirilmiş bir varyantı olan Mehmed'dir. 80 hane reisine Mehmed ismi verilerek hane reislerinin yaklaşık yüzde 10'u bu ismi almıştır. Dörtdivan'da bu ismin yaygın kullanılması bölge halkının Hz. Muhammed'e duyduğu sevgi ve muhabbetin bir göstergesidir. Mehmed isminden sonra verilen isimlere baktığımızda Peygamberin torunlarının isimleri olan Hasan ve Hüseyin'in başı çektiği

görülmektedir. Hasan ve Hüseyin isimlerini Hz. Muhammed'in isimlerinden biri olan Mustafa ismi takip etmektedir (Bkz. Şekil 1).

2.3 Hane Reislerinin Aldığı Lakaplar

Lakap Arapça kökenli bir kelime olup vasıf ve sıfat anlamlarına gelmektedir. Kişilere ya da belirli sülalelere lakap takma İslamiyet öncesi Türklerde sık rastlanan bir durumdu⁷². Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra da bu durum devam etti. Hatta hükümdarlar ve çeşitli devlet adamları da çeşitli lakaplar aldı. Örneğin Osmanlı padişahları çoğunlukla yaptıkları önemli icraatlara göre lakaplara sahip oldu. Osmanlı devlet adamları memleketleri, milletleri, fiziksel özellikleri ya da diğer bazı öne çıkan yönleriyle lakaplandırıldı. Dördüdivan kazasını içine alan Anadolu'da yaşayan büyük aileler de lakaplarıyla öne çıktı. Sülaleler, kimi zaman kendi soy adlarıymışçasına lakaplarından tanınırdı⁷³. Temettüat defterlerinde karşımıza çıkan lakaplara baktığımızda daha çok ailelerin değil de kişilerin ayırt edici özelliklerine göre verildiği kanısına varılmaktadır. Bunun sebebi bir nevi vergi defteri olan temettüat defterlerinin geniş aileleri değil hane numarası baz alınarak çekirdek aileleri muhatap alıyor olmasıdır. Aşağıda Tablo 9.'da köyler ve mahallelerde aile reislerine ait lakaplar gösterilmiştir.

⁷² Nebi Bozkurt, "Lakap", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, 2003 Ankara, s. 65.

⁷³ Mehmet İpşirli, "Lakap", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 67.

Ortaca																1			
Sabık		2	3																
Seyit aliler				1															
Sorkun							1												
Süleler							1		1										
Yağbağlar																			
Yalacık			2										1				1		
Yayalar								1											
Yaka kaya						1													
Toplam	3	4	18	9	2	2	2	2	2	2	2	1	3	2	1	2	2	1	2

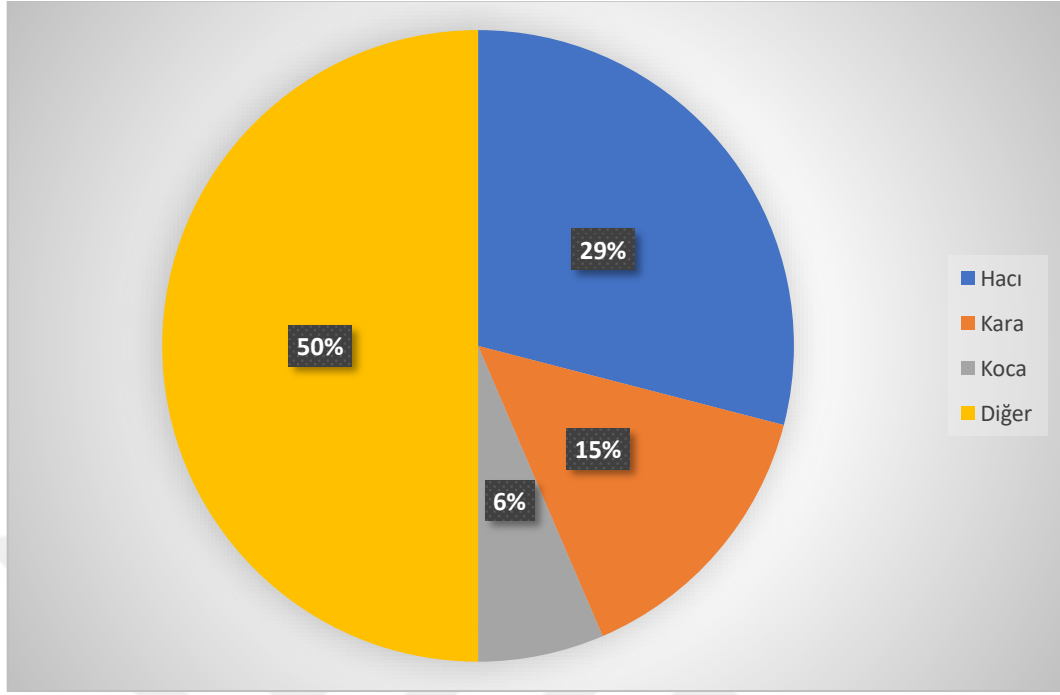
Tablo 10. Lakapların Adetleri ve Kullanım Oranları

Lakaplar	Adet	Kullanım Oran %
Bey	3	4
Koca	4	6
Hacı	18	29
Kara	9	14
Efendi	2	3
Topal	2	3
Molla	2	3
Tiryaki	2	3
Cin	2	3
Kapıcı	2	3
Yağcı	2	3
Parmaksız	1	1
Köse	3	4
Seyis	2	3
Akça	1	1
Sarı	2	3
Deli	2	3
Kürt	1	1
Kır	2	3
Toplam	62	100

Dörtdivan'da 763 hane reisi içerisinde 62'si lakabıyla bir arada yazılmıştır. 62 hane reisi 19 farklı lakap kullanmıştır. Lakabı bulunanlar toplam hane reislerinin % 8'ine denk gelmektedir. En çok tercih edilen lakap "Hacı" olup 18 hane reisinin bu lakabı kullandığı tespit edilmiştir. "Hacı" lakabı, lakap kullanan hane reislerini % 29'unu oluşturmuştur. "Hacı" kutsal mekanları ziyaret eden kişiler için kullanılan bir tabirdir⁷⁴. "Kara" lakabı 9 kere kullanılarak toplam lakap kullanımının % 14'ünü oluşturmaktadır (Kırş. Tablo 10 ve Şekil 2). Bu istatistiki bilginin yanı sıra kara lakabının orta Asya Türklerinde yaygın olarak kullanılması dikkat çeken bir durum olmuştur⁷⁵.

⁷⁴ Ömer Faruk Harman, "Hac", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, 1996 İstanbul, s. 413.

⁷⁵ Nebi Bozkurt, "Lakap", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, 2003 Ankara, s. 66.

Şekil 2. En Çok Kullanılan Lakaplar

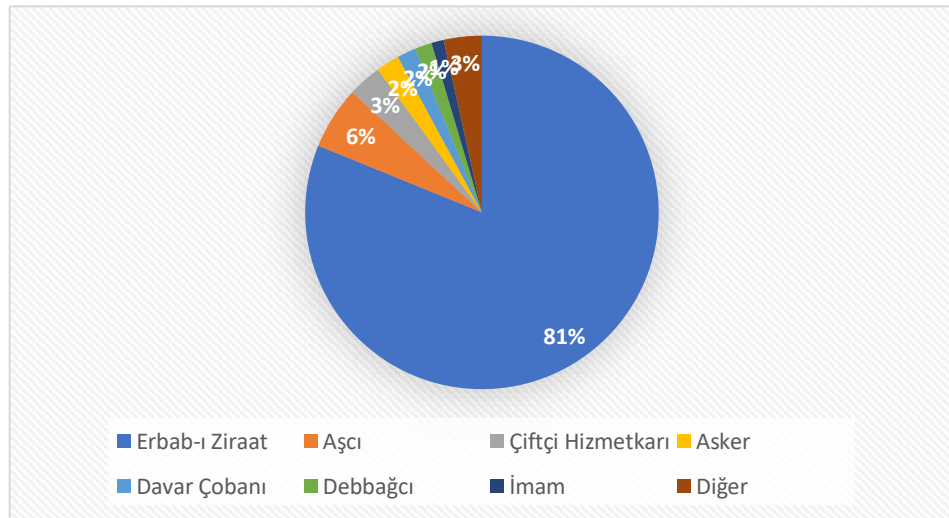
Göynük	30	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Gübüler	14	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Gücük	11	0	0	0	0	1	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Güreyin	32	0	1	0	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	1	1	0	0	0	0
Kadılar	40	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ketyele	32	3	0	0	1	1	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kılıçlar	21	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kuruca	24	0	1	1		3	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Mürsell	12	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Nahciva	6	0	0	0	0	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ortaca	18	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Sabık	35	0	3	1	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Seyitalil	17	1	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Sorkun	21	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Süleler	19	3	0	0	0	1	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Yağbağl	15	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Yalacık	33	2	2	2	1	0	0		2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0
Yayalar	20	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOPLA	73	17	15	21	11	30	2	1	56	1	1	5	2	1	1	1	3	3	1	1	4	1	3

Bolu Dörtdivan kazasında temettuat defterlerindeki 763 hanedeki 1112 kapı numarasında yaşayan kişilerin 920'sinin meslekleri verilmiştir. Nüfus başlığında Formül 1 (hane x5)'e göre 3815 kişinin yaşadığını tahmin ettiğimiz kazada meslek sahiplerinin toplam nüfusa oranı % 24'tür. Kadınlar, küçük çocuklar, iş göremeyecek yaşlılar hiç şüphesiz bu hesaplama dahil değildir.

Kaza sakinlerinin en fazla meşgul olduğu meslek 793 kişi ile çiftçiliktir. Bu sayı toplam meslek sahibi kişilerin % 86'sı gibi ciddi bir oranı karşılamaktadır. Çiftçileri sırasıyla meslek sahiplerinin % 6'sını teşkil eden 56 aşçı, % 3'ünü teşkil eden 30 çiftçi hizmetkârı, % 2'sini teşkil eden 21 asker, % 1,8'ini teşkil eden 17 davar çobanı , % 1,6'ını teşkil eden 15 debbağ kalfası çırağı, % 1'ini teşkil eden 11 imam, % 0,5'ini teşkil eden beş değirmenci , % 0,4'ünü teşkil eden dört kalaycı, % 0,3'ünü teşkil eden üçer beygirci, kayıkçı, boyacı, % 0,2'sini teşkil eden ikişer misvakçı, dersaadette saray hizmetkârı ve % 0,1'ini teşkil eden birer dergah kapıcısı, demirci, eskici, bakırcı, berber, keçeci, dülger, hamal, sıvacı takip etmektedir (Bkz. Tablo 12 ve Şekil 3).

Tablo 12. Meslek Grupları, İcra Eden Kişi Sayısı ve Oranları

Meslek	Mesleği icra eden kişi sayısı	Meslek erbabının toplam çalışan sayısına oranı (%)
Erbab-ı Ziraat – Çiftçi	793	81
Aşçı	56	6
Çiftçi hizmetkarı	30	3
Asker	21	2
Davar çobanı	17	1,8
Debbağ ustası- kalfası- çırağı	15	1,6
İmam	11	1,1
Değirmenci	5	0,5
Kalaycı	4	0,4
Beygirci	3	0,3
Kayıkçı	3	0,3
Değirmenci	3	0,3
Boyacı	3	0,3
Misvakçı	2	0,2
Dersaadet'te hizmet-i hümayunda görevli	2	0,2
Dergâh kapıcısı	1	0,1
Bakırcı	1	0,1
Demirci	1	0,1
Eskici	1	0,1
Berber	1	0,1
Keçeci	1	0,1
Dülger	1	0,1
Hamal	1	0,1
Sıvacı	1	0,1

Şekil 3.En Çok İcra Edilen Meslekler

Tablo 13. Mesleklerin Köy ve Mahallelere Göre Gelir Durumu

Köy Mahalle	Debbağcılı ktan	Çiftçi Hizmet karı	İmamlık tan	Aşçılık tan	Berber er	Uşaklık ık	Beygircili kten	Ask er	Eski ci	Keçeci ci	Tüccar ar	Boyacı acı	Sıvacı cı	Kayıkçı kçı	Dülgerlik lik	Değirmenci nci	Kâtip ip	Kalaycı ycı	Toplam
Adakınık	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	100
Adaköy	0	200	242	200	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	642
Akçavira	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bayramlı	0	25	0	300	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	325
Bıçakkını	0	65	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	65
Bünüş	0	0	0	350	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	350
Cemaller	0	0	150	5500	120	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5770
Çalacalar	0	170	0	300	0	0	350	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	820
Çardak	400	0	0	0	0	200	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	600
Çarşılar	0	100	110	5110	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	100	0	0	5320
Çatakvira	0	0	0	300	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	300
Çöl	0	310	0	0	0	0	400	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	710
Deveciler	0	0	0	400	0	0	630	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1030
Doğancıl	0	100	0	3180	0	0	325	0	150	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3755
Döğer	0	300	250	4560	0	0	0	125	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6360
Yakakay	0	55	200	1320	0	0	1500	0	0	0	0	0	0	0	0	200	0	461	2036
Dülger	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	250	0	0	0
Göynükv	0	0	0	0	0	0	0	0	0	600	0	0	0	0	0	0	0	0	600
Gübüler	0	0	0	1600	0	0	0	0	0	0	1500	0	0	0	0	0	0	0	3100
Güçük	0	400	120	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1000	0	0	0	1520
Güreyin	0	0	350	1750	0	0	550	0	0	0	0	300	0	0	0	0	0	0	2950
Kadılar	0	100	0	900	0	0	140	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1140
Ketyeler	0	200	0	200	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	400
Kılıçlar	300	413	150	500	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1363
Kuruca	0	0	0	150	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	270	0	420

Mürseller	0	200	0	310	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	510
Nahcivan	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ortaca	389	62	200	400	0	0	0	480	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1531
Sabık	0	0	250	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	350
Seyitalile	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Sorkun	0	200	0	500	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	700
Süleler	0	0	0	580	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	580
Yağbağla	0	250	0	550	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2845
Yalacık	150	80	150	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	280	660
Yayalar	0	250	0	0	0	0	581	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	831
Toplam	1339	3730	2172	28860	120	200	5057	173	150	600	1500	300	0	0	1000	550	270	741	4834

Dörtdivan temettüat defterlerinde hanenin taşınır taşınmaz tüm malları sayıldıktan sonra hanede meslek erbabı kişilerin mesleklerinden kazandıkları gelirleri de yazılmıştır. 33 köy ve 2 mahallede 763 hanedeki 1112 kapı numarasında yaşayan kişilerin mesleklerinden toplam kazançları 48346 kuruştur. En fazla gelire sahip köy 6360 kuruşla Döğer köyüdür. Döğer köyü 50 haneden oluşmakta ve herhangi bir mesleğe bağlı gelirlerden hane başına ortalama 127 kuruş kazanç düşmektedir (Bkz. Tablo 13.).

2.4.1. Erbab-ı Ziraat Çiftçi

Türklerde ziraat Anadolu'ya gelmeden önce Orta Asya'da göçebe yaşam sürdükleri döneme dayanır. Göçebe yaşam sürdüren Türk ailelerinin sürülerinin yanında bir parça arazileri de vardı. Bu arazilerde ekmek yapmak için buğday, hayvanlarını beslemek için arpa mısır üretimi yapılmaktaydı⁷⁶. Anadolu'da yaşayan Müslüman Türk toplumunun yerleşik hayatı benimsedikten sonra büyük çoğunluğunun tarım ile uğraştığı incelediğimiz temettüat defterlerinde karşımıza çıkmaktadır. Geçmişte olduğu gibi, bu dönemde de tarım ve hayvancılık Anadolu köylüsünün en önemli geçim kaynaklarından birisi olmuştur. Dörtdivan kazasında 1844-1845 yılı temettüat kayıtlarına göre 763 hane ve 1112 kapı numarasına kayıtlı 793 çiftçi bulunmaktadır. Bu rakam meslek gruplarında kayıtlı olan kişilerin % 81'ini oluşturmaktadır. Çiftçilere doğrudan meslek geliri ya da vergi koyulmamıştır. Ürettikleri ürün üzerinden vergilendirmeye tabi tutulmuşlardır.

2.4.2. Aşçı

Aşçılık mesleğinin yalnızca Dörtdivan'a özgü değil bağlı bulunduğu Bolu şehrinin geneline yayılmış bir kültür olduğu ifade edebilir. Bolu'da aşçılık daha eski yıllardan beri süregelen bir meslektir. Usta çırak ilişkisi içerisinde gelişmiş olan meslek Osmanlı sarayında yerini almış; uzun yıllar boyunca bu yerini korumayı başarmıştır⁷⁷.

Aşçılık Dörtdivan kazasında 56 kişi ile toplam meslek erbabı içerisinde ikinci sırada yer almaktadır. Bu sayı meslek erbabının % 6'lık bir kısmını oluşturmaktadır. Bu dikkate değer bir rakamdır. Bu rakam Dörtdivan kazasında aşçılık mesleğinin yaygın

⁷⁶ İsmail Aka, Kazım Yaşar Koprman Hzl., *Türk Medeniyeti Tarihi*, Ziya Gökalp Yayınları, İstanbul 1976, s. 339.

⁷⁷ Nail Hoşcan, Koray Genç, Serkan Şengül, "Bolu Kent Markası Oluşturma Sürecinde Aşçılık Kültürü ve Gastronomi Turizminin Önemi", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* Özel Sayı. C. 4, 2016, s. 62.

olduğunu ve insanlar arasında tercih edildiğini göstermektedir. Aşçılık mesleğini icra edenlerin büyük bir kısmının Dörtdivan kazası dışında çalıştıkları; ancak vergi yükümlülüğü olarak Dörtdivan’a bağlı oldukları defterlerdeki bilgilerden anlaşılmaktadır.

Tablo 14. Aşçılık Mesleğini İcra Edenlerin Çalıştıkları Yerler ve Sayılar

Şehirler	Dersaadet	Bursa	Selanik	Erzurum	Saray’ı Humayun’da
Çalışan sayısı	45	7	2	1	1
Oran %	82	12	3	1,5	1,5

Dörtdivan kazası temettüat defterlerindeki veriler karşılaştırıldığında, defterlerde kayıtlı aşçılık mesleğini icra edenlerin 45’inin İstanbul’da çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu da kazada kayıtlı aşçıların % 82’sine denk gelmektedir. İstanbul’u 7 kişi ile Bursa, 2 kişi ile Selanik, 1 kişi ile Erzurum takip etmektedir. Aşçıların mesleklerini icra etmek için tercih ettikleri bu şehirler başta İstanbul olmak üzere Osmanlı Devleti’nin büyük ve önemli şehirleridir. Aşçılar toplam 28820 kuruş kazanç elde etmişlerdir. Aşçılıktan en fazla kazanç elde eden köy 5500 kuruşla Cemaller köyüdür.

2.4.3. Çiftçi Hizmetkarı

Osmanlı topraklarında, genel olarak çiftçilik yapacak arazisi olmayan kişiler ücret karşılığında çiftliklerde çalıştırılabilmektedir. Bu kişiler “çiftçi hizmetkarı” olarak temettüat defterlerine kaydedilmiştir. Çiftçi hizmetkarlığı 19. yüzyılda tarımsal üretimi sağlayan sınıflar arasında yer almıştır⁷⁸. Çiftçi hizmetkarlığı 30 kişi ile kazada en yaygın yapılan meslekler arasında üçüncü sırada gelmektedir. Toplam meslekler arasında % 3’lük bir dilime sahiptir. Çiftçi hizmetkarlığı yapan kişilerin yıllık toplam kazancı 3730 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu da kaza genelindeki mesleklerden kazanılan toplam gelirin % 7’sine tekabül etmektedir. Bu meslekte kişi başına düşen ortalama gelir 124 kuruştur.

2.4.4. Asker

Osmanlı Devleti’nde bazı kişiler vergilerden muaf tutulmuşlardır. Bu muafiyetin ilk sıralarında askerler yer almaktaydı. Dörtdivan kazasına bağlı yerleşim birimlerindeki

⁷⁸ Ömer Yazan, “19.y.y. Sonlarında Osmanlı Tarım İşletmelerinde Yönetim ve Muhasebe Uygulamaları: “Çiftlik İdaresi Örneği”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı, Eylül 2018, s. 284.

hanelerde meslek tanımında askerlik ibaresi bulunan kişi sayısı 21'dir. Askerlerin toplam iş gücüne oranı yaklaşık % 2'dir. Ancak 21 adet askerin yalnızca üç tanesinin askerlikten kazanç sağladığı anlaşılmıştır. Bu durum kazancı olan üç kişi dışındaki askerlerin geçici süreliğine vatan görevi olarak askerde bulunduğunu göstermektedir. Askerler mesleklerinden 1730 kuruş gelir elde etmektedir. Bu asker başına senelik ortalama 576 kuruşluk gelir kazanıldığı anlamına gelir. Toplam meslek gelirlerine oranı % 3'tür⁷⁹.

2.4.5. Debbağ Kalfası/Çıraklığı

Dörtdivan kazasında 15 debbağ kalfası/çırağı vardır. Bunların toplam iş gücüne oranı yalnızca % 1,6'dır. Kazadaki 15 debbağ kalfası ve çırağının toplam 1339 kuruş geliri düzenlenmiştir. Kişi başına ortalama senelik 89 kuruş gelir düşmektedir. Bu rakam meslek erbabı kişilerin kazandıkları toplam gelirin % 2'sini oluşturmaktadır. 400 kuruş ile debbağlıktan en fazla gelir elde eden Çardak köyü olmuştur⁸⁰.

2.4.6. İmam

Dörtdivan kazasındaki 33 köy ve 2 mahallede toplam imam sayısı 11'dir. Din adamları toplam iş gücünün % 1'ini oluşturmaktadır. İmamlar toplam 2172 kuruş gelir elde etmişlerdir. İmamların meslekleri için elde ettikleri gelir ortalama yaklaşık 200 kuruş civarındadır⁸¹. Her köyde imam bulunmamaktadır, İmam bulunan köylerde de imam sayısı 1'i geçmemektedir.

⁷⁹ Cengiz Becermen, *Klasik Dönem Osmanlı Vergi Sistemi ve Vergi Türleri*, Vergi Müfettişleri Derneği, Ankara 2008, s. 30.

⁸⁰ Debbağ kelime anlamı olarak deri terbiye eden kişi demektir. Türklerde hayvancılık her dönemde önemli bir rol oynadığından dolayı dericilik orta Asya'dan Selçuklulara, Selçuklulardan Osmanlılara sürekli gelişerek devam etmiştir. Osmanlılar deriden kitap kapları, hurçlar, değişik sandıklar, kaseler, giyim eşyası, kalkanlar, eyer ve at koşum takımları, kesici alet kılıfları, kapı perdeleri, karagöz figürleri, kemerler, çantalar ve benzeri eserler ortaya koymuşlardır.

Melda Özdemir, "Türk Kültüründe Dericilik Sanatı", *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 20, Ankara 2007, s. 71-72.

⁸¹ "Osmanlı Devleti'nde imamlar Müslüman topluma hizmet veren kadrolar içinde en geniş yeri işgal eder ve hizmet sahaları itibariyle de çeşitlilik gösterir. Toplum örgütlenmesinde mahalle imamları ayrı bir konuma sahip olmakla beraber sivil ve askerî kesimlerde hizmet vermek üzere özel ve resmî kimlikleri içinde de geniş bir kitle oluştururlar. İmamlar, padişah beratı ile hizmete alındıklarından Osmanlı devlet sisteminde "askerî"den sayılmaktaydılar. Berat sahibi imam ve hatipler, görev süreleri müddetince raiyyet rûsûmu ve avârizdan genelde muaf tutulmuşlardır. XVI. yüzyıl tahrir defterlerinin incelenmesi sonucu, bazı bölgelerde imamların toprak sahibi olmaları sebebiyle bununla ilgili vergileri ödedikleri tesbit edilmiştir. İmamlık hizmetinin bir şekilde sona ermesiyle de raiyyet statüsü içine alındıkları anlaşılmaktadır."

2.4.7. Değirmenci

Dörtdivan'da değirmenlerden taşınmaz mülk olarak hanelere gelir yazılıyordu. Ancak Değirmen sahiplerinin genellikle asıl meslek olarak başka bir meslekle uğraştığı görülmekteydi. Bunun dışında bazı değirmen sahiplerinin değirmencilik mesleğini ilk meslekleri olarak belirtmeleri ayrıca meslek geliri olarak değirmencilik geliri olarak kaydedilmesini sağlamıştır. Toplamda üç haneden 550 kuruş değirmencilik gelir kaydı yapılmıştır⁸².

2.4.8. Beygirci

Dörtdivan'a bağlı yerleşim birimlerinde üç kişinin mesleği doğrudan "bargirci (beygirci)" olarak kaydedilmiştir. Bunun yanında kazadaki altı hane reisinin kazançları toplamında beygircilikten kazandıkları kazanca yer verilmiştir. Bu durum kimi hane reislerinin asıl meslekleri yanında beygircilik yaptıkları anlaşılmaktadır. Sekiz köye dağılan beygircilerin yıllık toplam kazancı 5058 kuruştur. Bu rakamın, meslek erbaplarının tamamının gelirine oranı yaklaşık % 10 kadardır⁸³. Yakakaya köyü 1500 kuruş kazançla beygircilikten en fazla gelir elde eden köydür.

2.4.9. Tüccar

Dörtdivan kazasında tüccarlık mesleği ile uğraşan yalnızca 1 kişi vardır. Bu kişinin asıl mesleği çiftçiliktir. Ancak ek iş olarak tüccarlıkla da uğraştığı kazanç hanesine yazılmış olup tüccarlıktan senede 1500 kuruş gelir edildiği belirtilmiştir.

2.4.10. Dülger

Dörtdivan'da yalnız 1 kişi dülger olarak yazılmıştır. Dülgerin yıllık geliri 1000 kuruştur. Bu da bütün mesleklerden elde edilen toplam gelir tutarının yaklaşık % 2'sini meydana getirmektedir⁸⁴.

Kemal Beydilli, "İmam", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 188.

⁸² Değirmenlerden taşınmaz vergisinin alınmasının yanında bir kısım değirmen sahiplerinin ayrıca değirmencilik vergisi ödemesi, değirmenlerin işleyiş ve gelir getirme durumuna farklı statülere tabi olduklarını gösterir.

⁸³ Bargir yani beygir yük ve insan taşımacılığında kullanılmaktaydı. Köy içerisinde bu hayvanlara sahip olan kişiler bargirci diye tabir edilmekteydi. Yaptıkları bu taşımacılık işleminden gelir elde ederler dolayısıyla vergiye tabi tutulurlardı.

⁸⁴ Dülgerlik inşaatlarda yapıların ahşap işlerini yapan kimseye verilen addır.

2.4.11. Diğer Meslek Sahipleri

Dörtdivan kazasında sayıları 1 ya da 2 kişiyi geçmeyen farklı meslek erbabı da vardır. Bu meslek erbabı içerisinde kalaycı, kayıkçı, boyacı, misvakcı, dersaadette hizmet-i hümayunda görevli, dergâh kapıcısı, bakırcı, demirci, eskici, berber, keçeci, hamal, sıvacı yer almaktadır. Bunların sayısı toplam 25 kişidir. Bu meslekleri icra edenlerden gelir elde edenler olduğu gibi geliri olmayanlar da vardı (Bkz. Tablo 15.).

Tablo 15. Diğer Meslek Grubunda Gelir Getiren Meslekler ve Miktarları

Uşaklık	Eskici	Keçeci	Boyacı	Kâtip	Kalaycı	Berber	Toplam kuruş
200	150	600	300	270	741	120	2381

Bunların dışında kalan kayıkçı, hamal, misvakcı, Dersaadet Himmet hümayunda görevli, dergâh kapıcısı ve sıvacının geliri kaydedilmemiştir.

2.4.12. Meslek Sahibi Olmayan Kişiler

Bolu Dörtdivan kazasına ait temettüat defterlerinde bazı hane reislerinin vergiden muaf tutuldukları görülmüştür. Bunlar iş göremeyecek kadar yaşlı olanlar, medrese talebeleri, yaşları küçük olan çocuklar (çeşitli sebeplerle babanın vefat ya da evi terk etme durumlarında aile reisi olarak önce en büyük erkek çocuğu erkek çocuk yok ise kadınların yazıldığı temettüat defterlerinde karşımıza çıkmıştır.), toprağını evini bırakıp firar edenler, yoksul kişiler, tekkede hizmet görenler, meczuplardır. Bunların toplam sayısı 80’dir (Bkz. Tablo 16.).

Tablo 16. Vergiden Muaf Tutulan Grupların Sayı ve Oranları

Meslek grubuna dahil olmayan kişiler	Sayıları	Toplam muafiyet sayısına oranları %
Yaşlılar	17	21,2
Talebeler	8	10
Küçük Çocuklar	17	21,2
Firar	22	25,5
Yoksul	11	13,7
Tekke görevlisi	1	1,2
Meczup	1	1,2
Hatun	3	3,7
Toplam	80	100

2.5. Hanelerin Sahip Olduğu Gayri Menkuller

Dörtdivan kazasında hanelerin gelir getiren gayri menkulleri yani taşınmaz malları arasında yalnızca Asiyab yani su değirmenleri bulunmaktadır. Kazadaki değirmenler ve bulundukları yerleşim birimleri aşağıda gösterilmiştir (Bkz. Tablo 17.).

2.5.1. Değirmenler

Tablo 17. Köy ve Mahallelere Göre Asiyab (Su Değirmeni)

Köy adı	Asiyab Bulunan Hane Sayısı	Asiyab Sayısı	Toplam kuruş
Adakınık	0	0	0
Adaköy	0	0	0
Akçaviran	0	0	0
Bayramlı	0	0	0
Bıçakınık	0	0	0
Bünüş	0	0	0
Cemaller	2	2	530
Çalacalar	0	0	0
Çardak	0	0	0
Çarşılar	1	1	230
Çatakviran	0	0	0
Çöl	1	1	450
Deveciler	0	0	0
Doğancılar	0	0	0
Döğür	9	9	1624
Dülger	0	0	0
Göynükviran	0	0	0
Gübüler	0	0	0
Gücük	0	0	0
Güreyin	0	0	0
Kadılar	2	2	385
Ketyeler M.	0	0	0
Kılıçlar	0	0	0
Kuruca	1	1	0
Mürseller	0	0	0
Nahcivan	0	0	0
Ortaca	0	0	0
Sabık	0	0	0
Seyit Aliler	2	2	485
Sorkun	1	1	30
Süleler	0	0	0
Yağbağlar	4	4	77
Yakakaya	0	0	0
Yalacık	0	0	0
Yayalar	0	0	0
Toplam	23	23	3911

Tablo 17’de de gösterildiği üzere Dörtdivan kazasında dokuz farklı köyde 23 hanede 23 adet su değirmeni (asiyab) kaydı vardır. 23 adet değirmen için toplam 3911 kuruş gelir kaydedilmiştir. Bu da değirmen başına ortalama 170 kuruş gelir demektir. En fazla Asiyab (su değirmeni) dokuz adetle Döğür köyündedir.

Osmanlı Devleti’nde değirmenlerden alınan vergiye “Resm-i Asiyab” adı verilir. Değirmenlerde genellikle un ve zeytinyağı üretimi yapılmaktaydı. Değirmenlerden toplanan bu vergi kimi yerlerde nakdi kimi yerlerde aynı olarak toplanmıştır. Değirmen vergisinin toplanma zamanı bölgelere göre değişiklik gösterebilmektedir⁸⁵

⁸⁵ Cengiz Becermen, *Klasik Dönem Osmanlı Vergi Sistemi ve Vergi Türleri*, Vergi Müfettişleri Derneği, Ankara 2008, s. 32.

BÖLÜM 3 DÖRTDİVAN'DA TARIM VE HAYVANCILIK

3.1. Tarım

Tarım arazileri, temettüat defterlerinde hane reislerinin üzerine kayıtlı olup dönüm cinsinden rakam olarak verilmektedir.⁸⁶ Mezru ve gayri mezru tarlalar bazı defterlerde nadiren farklılık gösterebiliyor olsa da genel olarak kimlik tespiti yapılan hane reisinin hemen altında ilk sıraya yazılmaktadır. 1844-1845 yıllarına ait olan bu defterler tutulduğu yıllarda Rumi takvime⁸⁷ göre 1260-1261 yıllarına denk gelmesi dolayısıyla 60-61 yılları diye ayrılarak mezru ve gayri mezru tarla biçiminde gösterilmektedir⁸⁸. Mezru tarla o sene işlenecek arazileri ifade ederken gayri mezru tarla o sene ekim yapılmayacak, yani nadasa bırakılan, arazileri ifade etmektedir. Dörtdivan temettüat defterleri incelendiğinde bu ifadelerin dışında arazi olarak kayıt altına alınan bir diğer toprak ise “çayır”dır. Çayırların hane halkının tüm taşınır taşınmaz mal varlıkları sıralandıktan sonra en sona yazıldığı görülmüştür.

⁸⁶ Genellikle bir dönüm, geniş adımlarla yürüyen dönümcünün adımıyla 40x40=160 adımkarelik bir yüzölçümü ifade eder ve buna “örfi dönüm” denilmektedir. Ancak adım aralığı kişiden kişiye değiştiği için bu “örfi dönüm” tam bir kesinlik sağlamıyordu. Bunun için her adım için bir mimar arşınına yaklaşık 75,78 cm esas alan bir ölçü sistemi daha ortaya çıkmıştır. Ancak bu ölçü biriminin de dönüm miktarı her yerde aynı ölçüyü tutmamıştır. Örneğin İstanbul ve yöresinde 1 dönüm 1225 mimar arşını kare 701,9 m² iken, Anadolu’da 2025 mimar arşın kare 1160,4 m²’dir. (Feridun Emecen, “Dönüm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 2008 Ankara, s. 521)

⁸⁷ “Osmanlı Devleti’nin hicri takvim kullanmasına rağmen öşür denilen zirai gelir vergisini güneş yılına göre mevsimden mevsime almaktaydı. Bunun yanında devletin maaş, ücret ve diğer giderleri ay yılına göre ödeniyordu bu ise devletin gelir gider dengesi arasında bozulmaya sebep olduğu gibi devletin sürekli gereğinden fazla ödeme yapmasına yol açıyordu. Defterdarlar uzunca süredir takvim düzeltmeleri ile uğraşmaktaydılar ve 1579’dan itibaren mali kayıtlarda özel bir güneş takvimi zaten kullanılmaya başlanmıştı. Fakat bu da tam çözüm getirmediği için ve Avrupa ile uyum sağlanabilmesi amacıyla Baş defterdar Hasan Paşa’nın önerisiyle 1677 yılında “Rumi takvim” adı verilen yeni bir sistem geliştirildi.” (Belgin Tezcan Aksu, “Sekizinci yüz yıldan Günümüze Takvimlerimiz”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 1, Elâzığ 2018, s.395.

⁸⁸ Mezru tarla üzerinde ziraat yapılacak işlenebilir toprağı ifade ederken gayri mezru tarla nadasa bırakılma gibi sebeplerle üzerinde üretim yapılmayacak tarlaları ifade eder. (İlker Yiğit, *19. Yüzyıl Anadolu’sunda Tarımsal Yapı*, Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2016, s. 229.

Tablo 18. 1844-1845 Senelerinde Dörtdivan Köy ve Mahallelerinde Mezru ve Gayrimezru Tarlalar

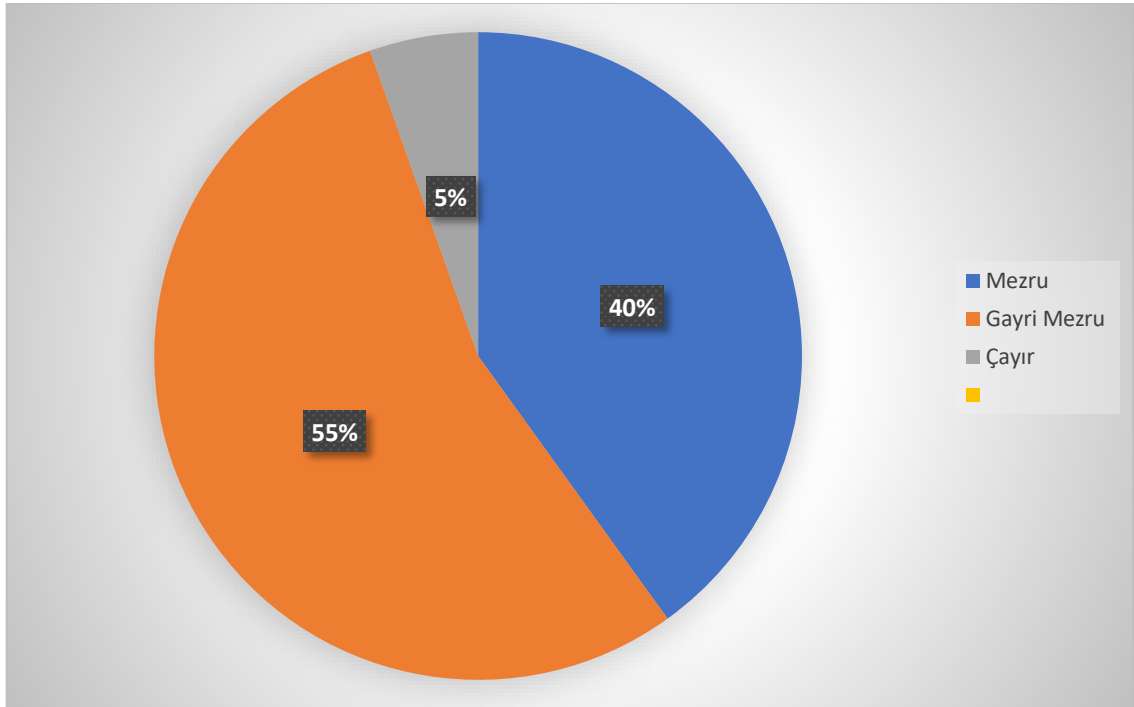
	Sene 60 (1844)			61 (1845)		
Köyler	Mezru	Gayri mezru	Toplam	Mezru	Gayri mezru	Toplam
Adakınık	63	81	144	60	8	68
Adaköy	51	64	115	52	1	53
Akçaviran	70	173	255	50	50	100
Bayramlı	87	75	161	63	7	70
Bıçakkınık	113	172	280	122	45	167
Bünüş	203	192	395	185	7	192
Cemaller	407	298	705	220	36	256
Çalacalar	194	204	408	164	31	195
Çardak	84	145	229	92	26	118
Çarşılar	431	763	1194	411	245	656
Çatakviran	94	116	210	116	99	225
Çöl	133	175	307	150	26	176
Deveciler	162	137	299	128	5	133
Doğancılar	237	507	744	232	130	362
Döğer	338	409	747	304	60	364
Dülger	189	232	421	190	42	232
Göynükviran	257	478	735	267	181	448
Gübüler	102	100	202	100	0	100
Gücük	163	247	410	165	82	247
Güreyin	235	367	602	246	59	305
Kadılar	325	614	939	321	203	524
Ketyeler M.	218	241	459	195	26	221
Kılıçlar	134	324	458	131	52	183
Kuruca	241	333	574	220	53	273
Mürseller	55	60	115	46	10	56
Nahcivan	45	71	116	45	26	71
Ortaca	82	103	185	81	22	103
Sabık	187	256	443	180	72	252
Seyitaliler M.	92	104	196	90	20	110
Sorkun	172	161	333	147	0	147
Süleler	176	144	320	116	18	134
Yağbağlar	76	100	176	67	29	96
Yakakaya	384	404	788	306	62	368
Yalacık	242	308	550	230	37	267
Yayalar	145	179	324	129	18	147
Toplam	6036	8218	14254	5516	1774	7092

3.1.1. 1844-1845 Yılı Toplam Mezru ve Gayri Mezru Araziler

Tablo 18 incelendiğinde 1844 yılı için mezru ve gayrimezru olarak belirtilen tarım arazisi toplamı 14.245 dönümdür. Bu arazilerin 6036 dönümü ziraat yapılmak üzere ayrılan arazilerdir. Bu toplam tarım arazisinin % 42,3'üne tekabül etmektedir. Ziraat yapılmayacak arazi miktarı ise 8218 dönümdür. Toplam araziye oranı % 57,7'dir. Bu 1844 yılı özelinde arazilerin önemli bir kısmının nadasa bırakıldığı anlamına gelmektedir.

1845 yılı başlığında kaydedilen toplam tarım arazisi 7092 dönümdür. Bu arazilerin 5516 dönümünün mezru olacağı belirtilmiştir. Bu ziraat yapılacak arazinin verilen toplam arazinin % 77,3'üne tekabül etmektedir. Aynı yıl nadasa bırakılacak arazi miktarı ise 1774 dönüm olup toplam arazisinin yalnızca % 22,7'sini oluşturmaktadır.

1844 yılından 1845 yılına vergilendirilen toplam arazi miktarı 14254'ten 7092'ye gerilemiştir. Burada bir önceki yıla göre % 49,7'lik nerdeyse yarı yarıya bir düşüş dikkat çekmektedir. Ancak bunun yanında mezru yani ziraat yapılacak arazi 6036 dönümden 5516 dönüme düşmüş ve azalma yalnızca % 8,7 oranında olmuştur. Gayri mezru olarak belirtilen araziler ise 1844 yılı için 8212 iken 1845 yılı için 1774 dönüm olduğu ifade edilmiştir.

Şekil 4. 1844 Yılı Tarım Arazileri

3.1.1.1. 1844 Senesi Mezru ve Gayri Mezru Tarlalar

Tablo 19. 1844 Senesi İçin Mahalle ve Köylerde Hane Başına Düşen Ortalama Mezru- Gayrimezru Tarlalar

Köy / Mahalle Adı	Hane sayısı	Köy/Mahalleye ait toplam Mezru tarla Dönüm	Hane başına düşen ortalama mezru tarla	Köy/Mahalleye ait toplam Gayri mezru tarla	Hane başına düşen ortalama gayri mezru tarla
Adakınık	10	63	6,3	81	8,1
Adaköy	11	51	4,6	64	5,8
Akçaviran	3	70	23,3	173	57,6
Bayramlı	19	87	4,5	75	3,9
Bıçakkınık	11	113	10,2	172	15,6
Bünüş	17	203	11,9	192	11,2
Cemaller	34	256	7,5	179	5,2
Çalacalar	17	194	11,4	204	12
Çardak	15	84	5,6	145	9,6
Çarşılar	40	431	10,7	763	19
Çatakviran	16	94	5,8	116	7,2
Çöl	19	133	7,3	175	9,2
Deveciler	21	162	13,5	137	6,5
Doğancılar	37	237	6,4	507	13,7
Döğer	50	338	6,7	409	8
Dülger	26	189	7,2	232	8,9
Göynükviran	20	257	12,85	478	23,9
Gübüler	14	102	8,5	100	7,1
Gücük	10	163	16,3	247	24,7
Güreyin	34	235	6,9	367	10,7
Kadılar	35	325	9,2	614	17,5
Ketyeler M.	38	218	5,7	241	6,3
Kılıçlar	27	134	4,9	324	12
Kuruca	27	241	8,9	333	12,3
Mürseller	11	55	5	60	5,4
Nahcivan	6	45	7,5	71	11,8
Ortaca	19	82	4,3	103	6,8
Sabık	36	187	5,1	256	7,1
Seyit Aliler	16	92	5,75	104	6,5
Sorkun	17	172	10	161	6,5
Süleler	14	176	12,5	144	10
Yağbağlar	12	76	6,3	100	8,3
Yakakaya	31	384	12,3	404	13
Yalacık	35	242	6,9	308	8,8
Yayalar	15	145	9,6	179	11,9
Toplam	763	6036	7,9	8218	10,76

Dörtdivan kazası temettuat defterlerinden derlenen bilgilere göre 1844 yılı için 6036 dönüm mezru arazi bulunmaktadır. 763 haneden oluşan bu kazada hane başına ortalama 7,9 dönüm mezru arazi düşmektedir. 8218 dönüm gayrimezru arazi kayıt altına alınan kaza 'da hane başına ortalama 10,76 dönüm arazi düşmektedir.

Tablo 20. 1844 Yılı En Fazla Mezru Araziye Sahip Altı Köy

Sıralama	Köy Mahalle	Dönüm Mezru arazi
1	Çarşılar	431
2	Yakakaya	384
3	Döğër	338
4	Kadılar	325
5	Göynükviran	257
6	Yalacık	242
	Toplam	1977

1844 senesinde en fazla mezru araziye sahip köyler sırasıyla Çarşılar, Yakakaya, Döğër, Kadılar, Göynükviran ve Yalacık'tır. Bu altı köy toplam 1977 dönüm araziye sahiptir. Kazaya ait toplam mezru arazinin yüzde 32'sine karşılık gelmektedir.

Tablo 21. 1844 Yılı En Az Mezru Araziye Sahip Altı Köy

Sıralama	Köy Mahalle	Dönüm
1	Nahcivan	45
2	Adaköy	51
3	Mürseller	55
4	Adakınık	63
5	Akçaviran	70
6	Yağbağlar	76
	Toplam	360

Dörtdivan kazasında 1844'te en az mezru araziye sahip altı köy sırasıyla Nahcivan, Mürseller, Adaköy, Adakınık, Akçaviran, Yağbağlar köyleridir. Bu altı köy toplam 360 dönüm araziye sahiptir (Bkz. Tablo 21). Bu köylerin mezru arazi miktarı kazaya ait toplam mezru arazinin yalnızca % 5'i kadardır.

Köylerin sahip oldukları ekilebilir arazilerin dönüm miktarları köylerin büyüklüğü ve coğrafyalarının sadeliği ve engebeli oluşu hakkında da bir fikir vermektedir. Ne var ki tek başına arazi miktarlarına bakarak, köyler içerisinde bulunan hanelerin refahı hakkında tam olarak bir görüş ortaya sunulması mümkün değildir.

Tablo 22. 1844 Yılı Hane Başına En Fazla Mezru Arazi Düşen Haneler

Sıralama	Köy Mahalle	Dönüm
1	Akçaviran	23,3
2	Gücük	16,3
3	Deveciler	13,5
4	Göynükviran	12,8
5	Süleler	12,5
6	Yakakaya	12,3

Dörtdivan’da hane başına en fazla mezru arazi düşen köyler sırasıyla Akçaviran, Deveciler, Göynükviran, Gücük, Süleler, Yakakaya’dır. Hane başına ortalama en fazla mezru araziye sahip köy 23,3 dönümle Akçaviran’dır (Bkz. Tablo 22).

Tablo 23. 1844 Yılı Hane Başına En Az Mezru Arazi Düşen Haneler

Sıralama	Köy Mahalle	Dönüm
1	Ortaca	4,3
2	Bayramlı	4,5
3	Adaköy	4,6
4	Kılıçlar	4,9
5	Mürseller	5
6	Sabık	5,1

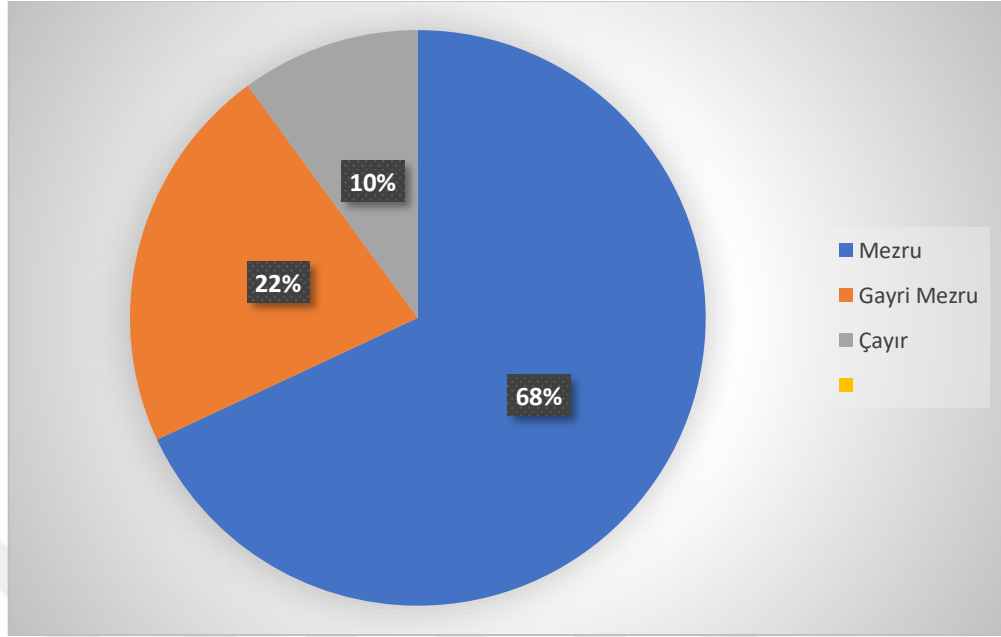
1844 yılı için en çok mezru arazi kaydedilen köy 431 dönümle Çarşılar, en az mezru arazi kaydedilen köy 45 dönümle Nahcivan’dır., Hane başına en fazla mezru arazi düşen köy 23,3 dönümle Akçaviran, hane başına en az mezru arazi düşen köy 4,3 dönümle Ortaca’dır. Bu iki köy arasında 19 dönümlük, başka bir deyişle 5,4 kat fark dikkatleri çekmektedir.

3.1.1.2. 1845 Senesi Mezru ve Gayri Mezru Tarlalar

Tablo 24. 1845 Senesi İçin Köy ve Mahallelerin Hane Başına Düşen Ortalama Mezru Gayrimezru Tarlaları

Köy/ Mahalle	Hane sayısı	Toplam Mezru tarla Dönüm	Hane başına düşen ortalama mezru tarla	Toplam Gayri mezru tarla	Hane başına düşen ortalama gayri mezru tarla
Adakınık	10	60	6	8	0,8
Adaköy	11	52	4,7	1	0,09
Akçaviran	3	50	16,6	50	16,6
Bayramlı	19	63	3,7	7	0,3
Bıçakkınık	11	122	11	45	4
Bünüş	17	185	10,8	7	0,4
Cemaller	34	115	8,2	22	0,6
Çalacalar	17	164	9,6	31	1,8
Çardak	15	92	5,4	26	1,7
Çarşılar	40	411	10	245	6,1
Çatakviran	16	116	7,2	99	6,1
Çöl	19	150	7,8	26	1,3
Deveciler	21	128	6	5	0,2
Doğancılar	37	232	6,5	130	3,5
Döğer	50	304	6	60	1,2
Dülger	26	190	7,3	42	1,6
Göynükviran	20	267	13	181	9
Gübüler	14	100	7,1	0	0
Gücük	10	165	16,5	82	8,2
Güreyin	34	246	7,2	59	1,7
Kadılar	35	321	9,1	203	6,5
Ketyeler M.	38	195	5,1	26	0,6
Kılıçlar	27	131	4,8	52	3
Kuruca	27	220	8,1	53	3
Mürsellers	11	46	4	10	0,9
Nahcivan	6	45	7,5	26	4,3
Ortaca	19	81	4,2	22	1,1
Sabık	36	180	5	72	2
Seyit Aliler	16	90	5,6	20	1,2
Sorkun	17	147	8,6	0	0
Süleler	14	116	8,2	18	1,2
Yağbağlar	12	67	5,5	29	2,4
Yakakaya	31	306	9,8	62	2
Yalacık	35	230	6,5	37	1
Yayalar	15	129	3,6	18	1
Toplam	763	5516	7,2	1774	2,3

Temettüat defterlerinde Dörtdivan kazasında 1845 yılı için 5516 dönüm mezru arazi kayıtlıdır. 763 haneden oluşan kazada, 1845 yılında hane başına ortalama 7,2 dönüm mezru arazi düşmektedir. (Bkz Tablo 24)

Şekil 5. 1845 Yılı Tarım Arazileri

Tablo 25. 1845 Yılı En Fazla Mezru Araziye Sahip Altı Köy

Sıralama	Köy Mahalle	Dönüm Mezru arazi
1	Çarşılar	411
2	Kadılar	321
3	Yakakaya	306
4	Döğer	304
5	Göynükviran	267
6	Doğancılar	232
	Toplam	1841

Dörtdivan Temettüat defterlerine göre 1845 yılında en fazla mezru araziye sahip köylerin başında sırasıyla Çarşılar, Yakakaya, Döğer, Kadılar, Göynükviran, Doğanlar köyleri gelmektedir (Bkz. Tablo 25). Bu altı köy toplam 1841 dönüm mezru araziye sahiptir. Altı köyün mezru arazileri kazaya ait toplam mezru arazinin (5516 dönüm) yüzde 33'ünü kapsamaktadır.

Tablo 26. 1845 yılı En Az Mezru Araziye Sahip Altı Köy

Sıralama	Köy Mahalle	Dönüm
1	Nahcivan	45
2	Mürseller	46
3	Akçaviran	50
4	Adaköy	52
5	Adakınık	60
6	Bayramlı	63
	Toplam	316

Temettüat defterlerine göre Dörtdivan'da 1845 yılında en az mezru araziye sahip köyler Nahcivan, Mürseller, Adaköy, Adakınık, Akcaviran, Yağbağlar'dır (Bkz Tablo 26). Bu altı köy toplam olarak 316 dönüm mezru araziye sahip olup kazada kaydedilen toplam 1774 dönüm mezru arazinin % 17'sini kapsamaktadır.

Tablo 27. 1845 Yılı Hane Başına En Fazla Mezru Arazi Düşen Haneler

Sıralama	Köy Mahalle	Dönüm
1	Akçaviran	16,6
2	Gücük	16,5
3	Göynükviran	13
4	Bünüş	10,8
5	Yakakaya	9,8
6	Çalacalar	9,6

Dörtdivan Temettüat kayıtlarına göre hane başına en fazla mezru arazi düşen köyler sırasıyla Akçaviran, Çalacalar, Göynükviran, Gücük, Süleler, Yakakaya gelmektedir. (Bkz. Tablo 27) Temettüat defterlerine göre hane başına en fazla mezru arazi düşen köy 16,6 dönüm araziyle Akçaviran'dır.

Tablo 28. 1845 Yılı Hane Başına En Az Mezru Arazi Düşen Haneler

Sıralama	Köy Mahalle	Dönüm
1	Yayalar	3,6
2	Bayramlı	3,7
3	Mürseller	4
4	Ortaca	4,2
5	Adaköy	4,7
6	Sabık	5

Hane başına en az mezru arazi düşen köyler sırasıyla Yayalar, Bayramlı, Mürseller, Ortaca, Adaköy, Sabık'tır (Bkz. Tablo 27). Temettüat defterlerine göre hane başına en az mezru arazi düşen köy 3,6 dönüm araziyle Yayalar'dır.

Tablo 25-26 incelendiğinde 1845 yılı için en fazla mezru araziye sahip köy 411 dönümle Çarşılar, en az mezru araziye sahip köy 45 dönümle Nahcivan'dır. Dörtdivan'da Temettüat kayıtlarına göre hane başına en fazla mezru arazi düşen köy ise 16,6 dönümle Akçaviran'dır. Hane başına en az mezru arazi düşen köy ise 3,6 dönümle Yayalar olmuştur. Tablo 27 ile 28 kıyaslandığında 1845 yılı için hane başına en fazla mezru arazi düşen köy 16,6 dönümle Akçaviran olurken en az arazi düşen köy 3,6 dönümle Yayalar köyüdür. Bu iki köy arasında 13 dönümlük bir fark dikkatleri çekmektedir.

3.1.2. 1844-1845 Mezru ve Gayri Mezru Tarlalardan Alınacak Hasılat

Tablo 29. 1844 – 1845 senesi için Mezru ve Gayrimezru Tarlalardan Alınacak Hasılat

	Sene 60 (1844)				61 (1845)				
Köy Mahalle	Mezru	Gayri Mezru	Toplam Dönüm	Alınacak Hasılat	Mezru	Gayri Mezru	Toplam Dönüm	Alınacak Hasılat	Toplam
Adakınık	63	81	144	2439	60	8	68	1375,5	3814,5
Adaköy	51	64	115	1027	52	1	53	1943	2970
Akçavıran	70	173	255	873	50	50	100	631	1504
Bayramlı	87	75	161	2718	63	7	70	1719	4437
Bıçakkını.	113	172	280	3231	122	45	167	3290	6521
Bünüş	203	192	395	5574	185	7	192	6565	12139
Cemaller	407	298	705	15541	220	36	256	15336	30877
Çalacalar	194	204	408	4496	164	31	195	3224	7720
Çardak	84	145	229	2674	92	26	118	2060	4734
Çarşılar	431	763	1194	11885	411	245	656	10495	22380
Çatakıran	94	116	210	3273	116	99	225	6483	9756
Çöl	133	175	307	3824	150	26	176	3661	7485
Deveciler	162	137	299	3797	128	5	133	3021	6818
Doğancılar	237	507	744	6720	232	130	362	7076	13796
Döğer	338	409	747	11634	304	60	364	6460	18094
Dülger	189	232	421	5964	190	42	232	7318	13282
Göynükvıran	257	478	735	12984	267	181	448	8080	21064
Gübüler	102	100	202	4959	100	0	100	3839	8798
Gücük	163	247	410	3435	165	82	247	4553	7988
Güreyin	235	367	602	7100	246	59	305	5473	12573
Kadılar	325	614	939	8539	321	203	524	8778	17317
Ketyeler M.	218	241	459	7942	195	26	221	5509	13451
Kılıçlar	134	324	458	4400	131	52	183	3812	8212
Kuruca	241	333	574	5196	220	53	273	4152	9348
Mürseller	55	60	115	2988	46	10	56	2193	5181
Nahcivan	45	71	116	985	45	26	71	1245	2230
Ortaca	82	103	185	4313	81	22	103	2479,5	6792,5
Sabık	187	256	443	6164	180	72	252	7725	13889
Seyitaliler	92	104	196	2975	90	20	110	3221	6196
Sorkun	172	161	333	7326	147	0	147	7115	14441
Süleler	176	144	320	3160	116	18	134	4428	7588
Yağbağlar	76	100	176	2077	67	29	96	3619	5696
Yakakaya	384	404	788	7059	306	62	368	6869	13928
Yalacık	242	308	550	8572	230	37	267	6041	14613
Yayalar	145	179	324	2747	129	18	147	3611	6358
Toplam	6036	8218	14254	182522	5516	1774	7092	167809	350331

1844-1845 yıllarına ait Dörtdivan kazası temettüat defterlerinde 33 köy ve iki mahallede yalnız ekim yapılabilen mezru arazilerin gelirleri kaydedilmiştir. Nadasa bırakılan ve ekim yapılmayan gayri mezru arazilerin hanelere ekonomik bir katkısı doğal olarak yoktur ve bu nedenle bu araziler için herhangi bir gelir kaydedilmemiştir. Dörtdivan temettüat defterlerinde kayıtlı mezru arazilerin dönüm başına standart bir gelire sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Arazilerin verimi, coğrafi konumu ve diğer etkenler arazilerin gelir durumunda farklılıklara yol açmış olmalıdır.

Hanelerin 1844 yılı için 6036 dönüm mezru araziden toplam 182.522 kuruş hasılat topladığı, 1845 yılı için ise 5516 dönüm mezru arazi 167.809 kuruş hasılat toplayacağı tahmin edilmektedir. Bu hesap 1844 yılı için dönüm başına ortalama 30,2, 1845 yılı için de ortalama 30,4 kuruşa denk gelmektedir. Dörtdivan Temettüat defterlerine göre kazadaki hanelerin 1844-1845 yılları için toplam (sene 60 ve 61 toplamı) 11.552 dönüm mezru arazilerinden toplam hasılatı 350.331 kuruştur. Rakamlar hanelerin her dönüm mezru araziden ortalama 30,3 kuruş hasılat elde ettiğini ortaya koymaktadır.

3.1.2.1. 1844 Yılı Köy ve Mahallelerin Mezru Arazilerden Elde Edilecek Hasılat

Tablo 30. 1844 Yılı Köy ve Mahallelerin Mezru Arazilerden Elde Edecekleri Hasılat

Sene 60 (1844)					
Köy Mahalle	Mezru dönüm	Gayri mezru	Toplam dönüm	Senelik alınacak hasılat	Dönüm başına ortalama hasılat
Adakınık	63	81	144	2439	38
Adaköy	51	64	115	1027	20
Akçaviran	70	173	255	873	12
Bayramlı	87	75	161	2718	31
Bıçakkınık	113	172	280	3231	28
Bünüş	203	192	395	5574	27
Cemaller	256	179	434	9472	37
Çalacalar	194	204	408	4496	23
Çardak	84	145	229	2674	31
Çarşılar	431	763	1194	11885	27
Çatakviran	94	116	210	3273	34
Çöl	133	175	307	3824	28
Deveciler	162	137	299	3797	23
Doğancılar	237	507	744	6720	28
Döğer	338	409	747	11634	34
Dülger	189	232	421	5964	31
Göynükviran	257	478	735	12984	50
Gübüler	102	100	202	4959	48
Gücük	163	247	410	3435	21
Güreyin	235	367	602	7100	30
Kadılar	325	614	939	8539	26
Ketyeler M.	218	241	459	7942	36
Kılıçlar	134	324	458	4400	32
Kuruca	241	333	574	5196	21
Mürseller	55	60	115	2988	54
Nahcivan	45	71	116	985	21
Ortaca	82	103	185	4313	52
Sabık	187	256	443	6164	32
Seyitaliler	92	104	196	2975	32
Sorkun	172	161	333	7326	42
Süleler	176	144	320	3160	17
Yağbağlar	76	100	176	2077	27
Yakakaya	384	404	788	7059	18
Yalacık	242	308	550	8572	35
Yayalar	145	179	324	2747	18
Toplam	6036	8218	14254	182522	

1844 yılı Dörtdivan kazası temettuat defterleri kayıtlarına göre hanelerin üzerlerine kayıtlı olan mezru arazi başına en fazla hasılat topladığı köyler Mürseller, Ortaca, Göynükviran, Gübüler, Sorkun, Adakınık'dır (Bkz Tablo 31).

Tablo 31. 1844 Yılı Dönüm Başına En Fazla Gelir Elde Eden Köy ve Mahalleler

Sıra	Köy Mahalle	Dönüm başına Ortalama Hasılat (guruş)
1	Mürseller	54
2	Ortaca	52
3	Göynükviran	50
4	Gübüler	48
5	Sorkun	42
6	Adakınık	38

Dörtdivan Temettuat kayıtlarına göre 1844 yılında hanelerin üzerlerine kayıtlı olan mezru arazi başına en az hasılat topladıkları köyler Akçaviran, Adaköy, Nahcivan, Yayalar, Yakakaya, Süleler'dir (Bkz. Tablo 32).

Tablo 32. 1844 Yılı Dönüm Başına En Az Gelir Elde Eden Köy ve Mahalleler

Sıralama	Köy Mahalle	Dönüm başına Ortalama Hasılat(guruş)
1	Akçaviran	12
2	Süleler	17
3	Yakakaya	18
4	Yayalar	18
5	Adaköy	20
6	Nahcivan	21

Dörtdivan Temettuat kayıtlarına göre hanelerin dönüm başına en fazla hasılat topladığı köy 54 kuruşla Mürseller olurken en az hasılatın toplandığı köy ise 12 kuruşla Akçaviran olmuştur. Arada 42 kuruşluk bir fark vardır. Bu fark 4,5 kattır.

3.1.2.2. 1845 Yılı Köy ve Mahallelerin Mezru Arazilerden Toplayacakları Hasılat

Tablo 33. 1845 Yılı Köy ve Mahallelerin Mezru Araziler İçin Elde Edecekleri Hasılat ve Ortalama Hasılat Miktarı

Köy Mahalle	Mezru	Gayri Mezru	Toplam Dönüm	Senelik Alınacak Hasılat	Dönüm Başına Ortalama Hasılat
Adakmık	60	8	68	1375,5	22
Adaköy	52	1	53	1943	37
Akçaviran	50	50	100	631	12
Bayramlı	63	7	70	1719	27
Bıçakkınık	122	45	167	3290	26
Bünüş	185	7	192	6565	35
Cemaller	115	22	137	9745	84
Çalacalar	164	31	195	3224	19
Çardak	92	26	118	2060	22
Çarşılar	411	245	656	10495	25
Çatakviran	116	99	225	6483	55
Çöl	150	26	176	3661	24
Deveciler	128	5	133	3021	23
Doğancılar	232	130	362	7076	30
Döğer	304	60	364	6460	21
Dülger	190	42	232	7318	38
Göynükviran	267	181	448	8080	30
Gübüler	100	0	100	3839	38
Gücük	165	82	247	4553	27
Güreyin	246	59	305	5473	22
Kadılar	321	203	524	8778	27
Ketyeler M.	195	26	221	5509	28
Kılıçlar	131	52	183	3812	29
Kuruca	220	53	273	4152	18
Mürseller	46	10	56	2193	47
Nahcivan	45	26	71	1245	27
Ortaca	81	22	103	2479,5	30
Sabık	180	72	252	7725	42
Seyitaliler M.	90	20	110	3221	35
Sorkun	147	0	147	7115	48
Süleler	116	18	134	4428	38
Yağbağlar	67	29	96	3619	54
Yakakaya	306	62	368	6869	22
Yalacık	230	37	267	6041	26
Yayalar	129	18	147	3611	27
Toplam	5516	1774	7092	167809	

1845 yılı Dörtdivan kazası temettüat defterleri kayıtlarına göre hanelerin üzerlerine kayıtlı olan mezru arazi dönümü başına en fazla hasılat aldıkları köyler Cemaller, Çatakviran, Mürseller, Sabık, Sorkun, Yağbağlar'dır.

Tablo 34. 1845 Yılı Dönüm Başına En Fazla Hasılat Alan Köy ve Mahalleler

Sıralama	Köy Mahalle	Dönüm başına Ortalama vergi (kuruş)
1	Cemaller	84
2	Çatakviran	55
3	Yağbağlar	54
4	Sorkun	48
5	Mürsellers	47
6	Sabık	42

1844 yılı Dörtdivan kazası temettüat defterleri kayıtlarına göre hanelerin üzerlerine kayıtlı olan mezru arazi başına en az hasılat aldıkları köylerin başında Akçaviran, Adakınık, Çalacalar, Döğür, Kuruca, Yakakaya, Çardak gelmektedir.

Tablo 35. 1845 Yılı Dönüm Başına En Az Hasılat Alacak Köyler

Sıralama	Köy ve Mahalle	Dönüm başına Ortalama vergi (kuruş)
1	Akçaviran	12
2	Kuruca	18
3	Çalacalar	19
4	Döğür	21
5	Adakınık	22
6	Yakakaya	22
7	Çardak	22

Hanelerin dönüm başına en fazla hasılat aldığı köy 84 kuruş Cemaller olurken en az hasılat alınan köy ise 12 kuruş Akçaviran olmuştur. Arada 72 kuruşluk bir fark vardır. Bu kat cinsinden bakıldığında 7 katı yapar.

3.1.3. Çayır Arazileri

Temettüat defterlerinde Mezru ve gayrimezru arazilerin dışında bağ, bahçe, bostan, çayır gibi birtakım arazilerde yer almaktaydı. Kaydedilen bu araziler defterlerin tutulduğu bölgenin coğrafi özelliklerine göre değişiklik gösterebilmektedir. Şehirleşme oranı yüksek bölgelerde bahçe arazilerinin çokça kayıt altına alındığı görülürken kırsal bölgelerde hayvanların otlayacağı çayır arazileri daha fazla görülür⁸⁹. Dörtdivan

⁸⁹ Gülsu Serpen, *19. Yüzyıl Ortalarında Antalya'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Antalya Üniversitesi, YL Tezi, Antalya, 2019. s. 61

Temettuat defterlerinde Mezru ve Gayrimezru arazilerin dışında yalnızca “Çayır” arazileri kaydedilmiştir.

Dörtdivan kazasına kayıtlı toplam 816 dönüm çayır bulunmaktadır. Bu çayırlar kazada kayıtlı 763 haneden 338’inin üzerine kayıtlıdır. Çayır arazisi bulunan hane sayısının toplam hane sayısına oranı % 44’tür. Çayırlar arazilerini Dörtdivan kazasındaki toplam hane sayısına oranlarsak hane başına ortalama 1 dönüm düşmektedir. Üzerine Çayır kayıtlı olan hanelerin ise ortalama 2,4 dönüm Çayır arazisi vardır.

816 dönüm Çayır’dan alınacak hasılat miktarı toplam 8775 kuruştur. Çayırlardan her dönüm için ortalama 10,7 kuruş hasılat alınır. Hane başına düşen ortalama hasılat senelik 25 kuruştur. Çayır arazilerinin bulundukları yerleşime göre vergi fiyatlarında az da olsa değişiklik gösterdiği kayıtlarda karşımıza çıkmaktadır (Bkz Tablo 36).

Tablo 36. Çayır Arazilerinin Köy ve Mahallelere Göre Dağılımı ve Vergi Tutarı

Köy Mahalle	Köy ve Mahallelerin Hane Sayısı	Köy ve Mahallelerde Çayır Arazisi Bulunan Hane Sayısı	Toplam Çayır Arazisi (Dönüm)	Alınan Hasılat Toplamı (Kuruş)	Hane Başına Düşen Ortalama Hasılat
Adakınık	10	1	8	50	50
Adaköy	11	3	21	100	33
Akçaviran	3	1	5	30	30
Bayramlı	19	0	0	0	0
Bıçakkınık	11	4	18	110	27
Bünüş	17	2	5	90	45
Cemaller	34	18	30	230	12
Çalacalar	17	8	14	130	16
Çardak	15	10	19	230	23
Çarşılar	40	22	76	690	31
Çatakviran	16	8	10,5	115	14
Çöl	19	12	25	280	23
Deveciler	21	3	9	110	36
Doğancılar	37	7	6	75	10
Döğer	50	34	63	835	24
Dülger	26	8	14,5	125	15
Göynükviran	20	11	35,5	465	42
Gübüler	14	4	8,5	130	32
Gücük	10	10	89	660	66
Güreyin	34	19	22	365	19
Kadılar	35	9	15	140	15
Ketyeler M.	38	12	10,5	135	11
Kılıçlar	27	15	47	665	44
Kuruca	27	11	59	470	42
Mürsellers	11	7	9	90	12
Nahcivan	6	3	21	150	50
Ortaca	19	9	7,5	115	12
Sabık	36	14	23	210	15
Seyitaliler	16	3	9	140	46
Sorkun	17	13	24	390	30
Süleler	14	10	28	310	31
Yağbağlar	12	10	13	175	17
Yakakaya	31	16	22	330	20
Yalacık	35	16	24	345	21
Yayalar	15	5	25	290	58
Toplam	763	338	816	8775	25

En fazla çayır arazisine sahip hane 34 haneyle Döğer köyünde kaydedilmiştir. Bunun yanında. En fazla çayır arazisi 76 dönümle Çarşılar köyüne kayıtlıdır. Bayramlı köyünde çayır arazisi kaydedilmemiştir.

Çayır arazilerinden en fazla hasılat elde eden köy 665 kuruşla Döğer köyü olurken, Çayır arazisi dönümleri için ortalama en fazla hasılat alan köy 66 kuruşla Güçük köyüdür.

3.1. Hayvancılık

Bolu Dörtdivan Temettüat defterlerine göre Dörtdivan kazasında yaşayanların tamamı Müslüman Türklerden oluşmaktadır. Türkler İslamiyet’i kabulünden önce Orta Asya bozkırlarında yaşayan “bozkır kavimleri” tabirine uygun olarak konar göçer bir yaşantıya sahipti. Bu yaşam biçiminin başlıca geçim kaynağı hayvancılıktır. Türkler yetiştirdikleri hayvanların etlerinden, sütlerinden ve derilerinden faydalanmaktaydılar⁹⁰. Anadolu’da yerleşik hayata geçen Türkler tarım üretimiyle birlikte hayvancılık faaliyetlerine devam etmişlerdir. Osmanlı Devleti’nde Türklerin bir kısmı hayvancılığı tek geçim kaynağı olarak sürdürmekteyken bir kısmı da hem tarım hem de kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla hayvancılık yapmaktaydı⁹¹.

Dörtdivan kazasında 1844-1845 yılı Temettüat defterlerine göre hayvancılığın önemli bir yer tuttuğu söylenilebilir. Kayıtlı hayvanları kategorize ettiğimizde dört başlıkta incelememiz mümkün olacaktır. Büyük baş, küçük baş, yük ve binek, arı. Dörtdivan temettüat defterlerinde 24 farklı başlık altında hayvanatın ayrı ayrı kaydedildiği görülmektedir. Bu hayvanlar; sağmal camuş, sağmal kara sığır, düvesi malak, erkek malak, (yavru büyükbaş hayvanlar için) düvesi buzağı, erkek buzağı, kara sığır öküzü, bargir, kara sığır danası, sağmal ağnam, gayri sağmal ağnam, sağmal keçi, gayri sağmal keçi, kısırak, sagir kısırak, kısır kısırak, merkeb, erkek dana, inek, kısır inek, camuş düvesi, camuş öküzü, kuzu ve oğlak. Kayıt altına alınan hayvanların sadece cinslerine göre değil süt verip vermemesine, kısırılık körlük gibi kusurları varsa bunlara göre de defterlere yazıldığı görülmektedir (Bkz Tablo37).

⁹⁰ Mehmet Mandaloğlu, “Bozkır Türklerinde Ekonominin Hayvancılık ve Tarıma Dayalı Olarak Değerlendirilmesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, 2014, s.75-76.

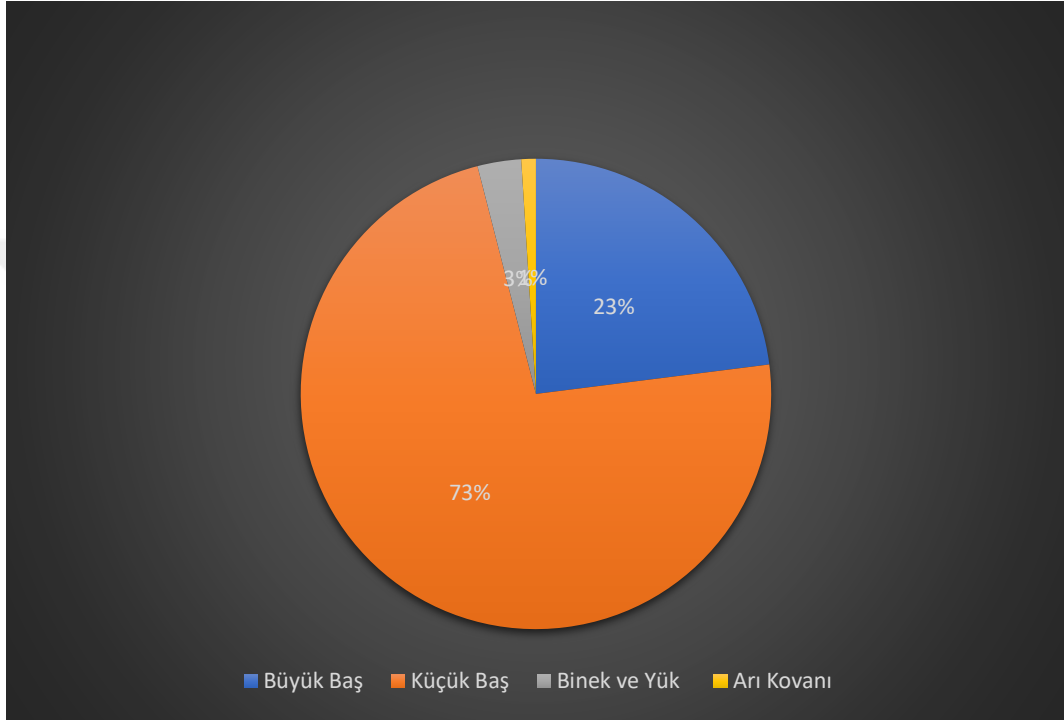
⁹¹ Ahmet Yurtseven, “Osmanlı Ekonomisine Dinamizm Verme Çabası: Tanzimat Dönemi Temettüat Uygulamaları”. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, C.5, 2014, s.10-24.

Tablo 37. Hayvanların ve Arı Kovanlarının Sınıflarına Göre Dağılımı

Köy Mahalle	Hane sayısı	Büyük Baş Hayvan	Küçük Baş Hayvan	Yük Binek	Arı Kovanı	Toplam Adet	Ortalama Adet
Adakınık	10	36	258	5	0	299	29
Adaköy	11	44	39	7	0	90	8
Akçaviran	3	12	9	3	0	24	8
Bayramlı	19	46	141	5	0	192	10
Bıçakkınık	11	47	239	6	0	292	26
Bünüş	17	202	646	20	0	868	51
Cemaller	34	392	2369	58	0	2819	82
Çalacalar	17	114	307	23	0	444	26
Çardak	15	56	49	2	0	107	7
Çarşılar	40	333	613	27	0	973	24
Çatakviran	16	128	438	10	0	576	36
Çöl	19	116	422	13	0	551	29
Deveciler	21	92	754	15	0	861	41
Doğancılar	37	168	629	25	0	822	22
Döğer	50	390	417	36	0	843	16
Dülger	26	122	301	14	1	438	16
Göynükviran	20	110	378	23	7	518	25
Gübüler	14	64	649	11	0	724	51
Güçük	10	107	303	61	0	471	47
Güreyin	34	201	0	27	0	228	6
Kadılar	35	195	228	18	0	441	12
Ketyeler M.	38	115	428	20	0	563	14
Kılıçlar	27	89	385	12	0	486	18
Kuruca	27	137	640	32	0	809	29
Mürsellers	11	60	89	3	0	152	13
Nahcivan	6	17	0	2	0	19	3
Ortaca	19	83	183	6	0	272	14
Sabık	36	172	378	10	0	560	15
Seyitaliler	16	78	174	9	2	263	16
Sorkun	17	213	869	26	0	1108	65
Süleler	14	105	657	10	0	772	55
Yağbağlar	12	89	45	10	0	144	12
Yakakaya	31	180	143	29	0	352	11
Yalacık	35	190	758	22	2	972	27
Yayalar	15	71	517	15	0	603	40
Toplam	763	4574	14455	615	12	19656	25

Dörtdivan kazasında 763 haneye ait toplam 19.656 adet hayvan kaydedilmiştir. Hane başına ortalama yaklaşık 26 adet hayvan düşmektedir. 19.656 adet hayvanın 14.455

tanesi küçük baş olup toplam hayvan sayısının % 73,5'ini oluşturur. Ayrıca kazada 4.574 adet büyük baş hayvan kayıtlıdır. Büyük baş hayvanlar toplam hayvan sayısının % 23,2'sini oluşturur. 615 adet yük ve binek hayvanı bulunmaktadır. Binek hayvanları toplam sayının % 3'ü oluşturur. Ayrıca kazada toplam 12 adet arı kovanı bulunmaktadır. Toplam hayvan sayısına oranı ise yalnızca 0,06'dır (Bkz Şekil 6).

Şekil 6. Hayvanların Sınıflarına Göre Dağılımı

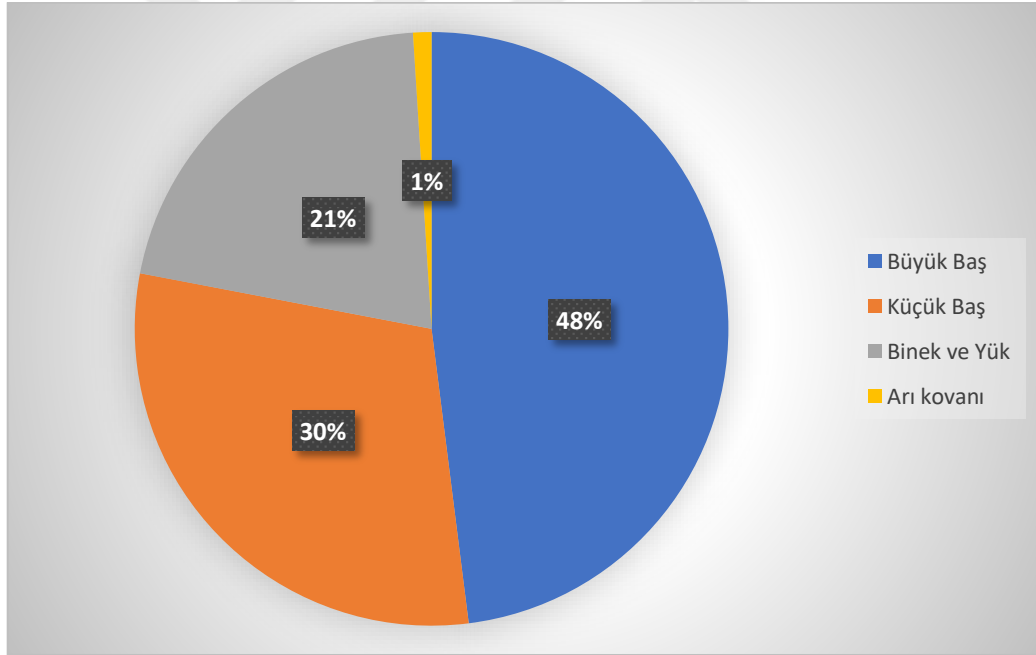
Tablo 38. Köy ve Mahallelerde Hayvanlardan Sınıflarına Göre Toplanan Hasılat

Köy Mahalle	Toplam Hane sayısı	Küçükbaş Hayvancılık	Büyükbaş Hayvancılık	Yük ve binek hayvanı	Arıcılık	Toplam kuruş	Hane başına ortalama kuruş
Adakınık	10	753	668	260	0	1681	168
Adaköy	11	101	641	126	0	868	78
Akçaviran	3	19	187	100	0	306	102
Bayramlı	19	435	870	0	0	1305	68
Bıçakkınık	11	637	350	100	0	1087	98
Bünüş	17	1803	1941	1353	0	5097	299
Cemaller	34	5313	3960	2800	0	12073	355
Çalacalar	17	904	1110	900	0	2914	171
Çardak	15	160	768	62	0	990	66
Çarşılar	40	1554	4983	1676	0	8213	205
Çatakviran	16	1112	2327	360	0	3799	237
Çöl	19	1073	1934	600	0	3607	189
Deveciler	21	1857	1189	724	0	3770	179
Doğancılar	37	1614	2665	1147	0	5426	146
Döğer	50	1075	3710	1650	0	6435	128
Dülger	26	733	1523	826	5	3087	118
Göynükvira	20	1055	970	700	35	2760	138
Gübüler	14	1938	838	763	0	3539	252
Gücük	10	911	1050	1625	0	3586	358
Güreyin	34	0	2895	1663	0	4558	134
Kadılar	35	539	1620	100	0	2259	64
Ketyeler M.	38	1176	1416	360	0	2952	77
Kılıçlar	27	979	1233	663	0	2875	106
Kuruca	27	1526	2118	1213	0	4857	179
Mürsellers	11	257	1122	60	0	1439	130
Nahcivan	6	0	120	100	0	220	36
Ortaca	19	482	1166	282	0	1930	101
Sabık	36	951	1570	0	0	2521	70
Seyitaliler	16	457	1166	563	10	2196	137
Sorkun	17	2332	3183	1888	0	7403	435
Süleler	14	1584	1771	500	0	3855	275
Yağbağlar	12	105	870	440	0	1415	117
Yakakaya	31	296	2933	424	0	3653	117
Yalacık	35	2167	3176	1063	10	6416	183
Yayalar	15	1429	900	526	0	2855	190
Toplam	763	37327	58943	25617	60	121947	159

Dörtdivan kazasında 763 hane sahip oldukları hayvanlardan 1844-1845'te toplam 121.947 kuruş gelir elde etmiştir. Hayvancılık faaliyetlerinden hane başına ortalama

159,8 kuruş gelir düşmektedir. Büyük baş hayvanlardan elde edilen hasılat 58.943 kuruş olup toplam hasılat miktarının % 48'ini oluşturmaktadır. Küçük baş hayvanlardan elde edilen hasılat 37.327 kuruş olup toplam hasılat miktarının % 30'unu meydana getirmektedir. Yük ve binek hayvanlarından elde edilen hasılat 25.617 kuruş olup toplam hasılat miktarının % 21'lik kısmına denk gelmektedir. Arıcılıktan toplam 60 kuruş hasılat sağlanmaktadır. Bu da kazadaki hayvancılıktan elde edilen toplam hasılat tutarı içerisinde yalnızca % 0,04'lük bir dilimi kapsamaktadır (Bkz Şekil 7).

Dörtdivan Temettuat defterlerine göre hayvancılıktan en fazla gelir elde eden köy 12.073 kuruşla Cemaller'dir. En az hasılat elde eden köy 220 kuruşla Nahcivan'dır. Hayvancılıktan hane başına en fazla gelir elde eden köy 435 kuruşla Sorkun'dur. Hayvancılıktan hane başına en az geliri olan köy ise 64 kuruşla Kadılar'dır (Bkz Tablo 38).

Şekil 7. Toplanan Hasılatın Hayvan Sınıflarına Göre Dağılımı

3.2.1. Büyük Baş Hayvancılık

Tablo 39. Köy ve Mahallelere Göre Büyük Baş Hayvancılık

Köy Mahalle	Sağmal Camuş/Hasıl		Sağmal Karasığır/Hasıl		Düvesi malak / hasıl		Erkek malak	Düvesi buzağı / Hasıl		Erkek buzağı	Kara sığır öküzü	Kara sığır danası dişi	Erkek dana	Kısır inek	Camuş öküzü	Tosun	Hayvan Toplamı	Kuruş Toplamı
Adakınık	2	80	9	270	0	0	0	7	318	0	15	0	1	0	2	0	36	668
Adaköy	0	0	15	450	0	0	0	17	191	0	12	0	0	0	0	0	44	641
Akçaviran	0	0	2	60	0	0	0	3	127	0	4	0	1	0	2	0	12	187
Bayramlı	0	0	12	360	0	0	0	8	510	0	26	0	0	0	0	0	46	870
Bıçakkınık	2	80	9	270	2	0	3	5	0	8	13	0	1	0	4	0	47	350
Bünüş	4	160	53	1590	1	63	5	47	128	47	40	0	1	0	2	2	202	1941
Cemaller	27	1080	96	2880	16	0	21	54	0	69	79	2	9	0	17	2	392	3960
Çalacalar	9	360	25	750	6	0	7	11	0	16	32	0	4	0	4	0	114	1110
Çardak	0	0	13	390	0	0	0	8	378	9	26	0	0	0	0	0	56	768
Çarşılar	16	640	81	2430	8	260	14	50	1653	73	78	0	8	0	5	0	333	4983
Çatakviran	9	360	36	1080	5	253	0	19	634	22	33	2	0	0	0	2	128	2327
Çöl	9	360	29	870	4	195	6	16	509	20	26	0	0	0	6	0	116	1934
Deveciler	7	280	22	660	2	130	4	6	119	14	32	0	5	0	0	0	92	1189
Doğancılar	5	200	46	1380	4	192	6	23	893	29	45	2	6	0	2	0	168	2665
Döğer	23	920	93	2790	10	0	16	72	0	75	85	4	12	0	0	0	390	3710
Dülger	5	200	25	750	6	127	3	17	446	18	44	0	2	0	2	0	122	1523
Göynükviran	4	160	27	810	1	0	3	20	0	20	28	0	3	0	4	0	110	970

Gübüler	1	40	16	480	1	65	2	6	253	10	25	0	1	0	0	2	64	838
Gücük	12	480	19	570	4	0	14	18	0	16	18	0	4	2	0	0	107	1050
Güreyin	11	440	50	1500	5	257	7	27	698	36	61	0	2	0	2	0	201	2895
Kadılar	6	240	46	1380	4	0	9	40	0	24	52	6	2	0	6	0	195	1620
Ketyeler M.	6	240	23	690	3	189	3	5	297	16	56	0	3	0	0	0	115	1416
Kılıçlar	1	40	25	750	0	0	3	14	443	17	24	0	5	0	0	0	89	1233
Kuruca	8	280	36	1080	3	190	6	17	568	28	27	4	2	0	6	0	137	2118
Mürseller	4	160	13	390	4	253	4	7	319	9	17	2	0	0	0	0	60	1122
Nahcivan	0	0	4	120	0	0	0	3	0	3	4	0	1	0	2	0	17	120
Ortaca	0	0	22	660	0	0	0	15	506	13	33	0	0	0	0	0	83	1166
Sabık	14	520	35	1050	9	0	11	19	0	21	55	0	2	4	2	0	172	1570
Seyitaliler M.	3	120	20	600	1	65	2	9	381	14	26	0	3	0	0	0	78	1166
Sorkun	13	510	49	1470	10	381	23	37	822	32	35	0	2	0	12	0	213	3183
Süleler	5	200	27	810	5	253	1	20	508	12	28	0	3	0	4	0	105	1771
Yağbağlar	6	240	21	630	5	0	7	9	0	16	21	2	0	0	2	0	89	870
Yakakaya	20	780	38	1140	9	192	11	32	821	25	44	0	1	0	0	0	180	2933
Yalacık	7	280	48	1440	3	194	3	32	1262	28	62	0	4	0	3	0	190	3176
Yayalar	5	200	17	510	5	126	3	7	64	13	19	0	0	0	2	0	71	900
Toplam	244	9650	1102	33060	135	3385	197	700	12848	753	1225	24	88	6	91	8	4574	58943

3.2.1.1. Sağmal Camuş ve Camuş Öküzü

Dörtdivan Temettüat defterlerine 244 adet sağmal camuş kaydedilmiştir. Sağmal camuşlar, toplam hayvan sayısının (4574) % 5'ini oluşturmaktadır. Kazadaki 244 camuştan 1844-1845'te toplam 9650 kuruş gelir elde edilmiştir. Bu rakam büyükbaş hayvanlardan alınan toplam hasılat miktarının % 16,3 ünü meydana getirmektedir. Defterlerde sağmal camuş başına senelik 40 kuruş hasılat hesaplandığı görülmektedir. Bunun yanında camuş öküzü 91 adettir. Camus öküzlerinden hasılat alınmadığı görülmektedir. En fazla sağmal camuşa sahip köy 27 adetle Cemaller olurken, en fazla camus öküzüne 17 adetle yine Cemaller köyü sahiptir ⁹² (Bkz. Tablo 39).

3.2.1.2. Sağmal Karasığır ve Karasığır Öküzü

Temettüat defterlerine 1102 adet sağmal kara Sığır kaydedilmiştir. 1102 adet sağmal karasığır için 1844-1845'te toplam 33.060 kuruş hasılat elde edilmiştir. Bu miktar Büyükbaş hayvanlardan alınan hasılatın % 56'sını oluşturmaktadır. Sağmal sığır başına senelik 30 kuruş hasılat alınmaktadır Bunun yanında 1225 adet kara sığır öküzü bulunmaktadır. Karasığır öküzlerinden vergi alınmamıştır. En fazla sağmal karasığıra sahip köy 96 adetle Cemaller'dir. En fazla karasığır öküzüne sahip köy 85 adetle Döğer'dir⁹³(Bkz. Tablo 39).

3.2.1.3. Karasığır Danası ve Erkek Dana

Temettüat Defterinde 8 adet köyden toplam 24 kara sığır danası kaydı bulunmaktadır. Bu köyler Cemaller, Çatakviran, Döğer, Kadılar, Kuruca, Mürseller ve Yağbağlar'dır. Kara sığır danalarından hasılat alınmadığı görülmektedir. Kara sığır danalarının Toplam hayvan sayısına oranı % 0,4'tür. En fazla 6 adetle kadılar köyünde kayıtlıdır. Toplam 88 adet erkek dana kaydı bulunmaktadır. Erkek danalardan vergi alınmamaktadır. Toplam büyük baş hayvan sayısına oranı % 4'tür⁹⁴. Erkek danalar en fazla 12 adetle Döğer köyünde kayıtlıdır (Bkz. Tablo 39)..

⁹² Camuş; Arapça kökenli bir kelime olup Manda isimli hayvanı tarif için kullanılmıştır. Dişi olanına sağlabilmesi dolayısıyla sağmal camuş, erkek olanına ise camuş öküzü ayrımı yapılmıştır. TDK. [https://sozluk.gov.tr/ manda](https://sozluk.gov.tr/manda)

⁹³ Karasığır; Orta Anadolu'da yetişen, sert ve kurak iklimle dayanıklı, küçük yapılı bir tür sığır. TDK [https://sozluk.gov.tr/ Karasığır](https://sozluk.gov.tr/Karasigir)

⁹⁴ Dana; İneğin, sütten kesildikten sonra bir yaşına kadar olan yavrusu. [https://sozluk.gov.tr/ Dana](https://sozluk.gov.tr/Dana).

3.2.1.3. Düvesi Malak ve Erkek Malak

Temettüat Defterlerinde 135 adet Düvesi malak kaydedilmiştir. 135 Düvesi malak için 1844-1845'te 3385 kuruş gelir elde edilmiştir. Büyükbaşlardan toplanan hasılat tutarına oranı % 5'tir. Her düvesi malak için ortalama 25 kuruş hasılat alınmıştır. En fazla düvesi malak 16 adetle Cemaller köyünde bulunmaktadır. 191 adet Erkek malak kaydı bulunmaktadır En fazla erkek malak 26 taneyle Sorkun köyüne kayıtlıdır. Erkek malaklar için herhangi bir gelir kaydı bulunmamaktadır⁹⁵ (Bkz. Tablo 39).

3.2.1.4. Erkek Buzağı

Temettüat Defterlerinde 753 adet erkek buzağı kaydedilmiştir. Erkek buzağılar için herhangi bir gelir kaydı bulunmamaktadır. Erkek buzağılar Toplam büyük baş hayvanlarının % 16'sını oluşturur. En fazla 75 adetle Döğer köyünde mevcuttur. Adakınık, Adaköy, Akçaviran köylerinde erkek buzağıya kayıtlarda rastlanmamaktadır⁹⁶(Bkz. Tablo 39).

3.2.1.5. Tosun

Defterde toplam 8 adet tosun bulunmaktadır. Toplam büyük baş hayvan sayısına oranı % 0,1'dir. Yalnızca 4 adet köyde 2 şer tane kayıtlıdır⁹⁷. Bu köyler Bünüş, Cemaller, Çatakviran, Gübüler'dir. Bu hayvanlardan herhangi bir hasılat alındığı belirtilmemiştir (Bkz. Tablo 39).

3.2.1.6. Kısır inek

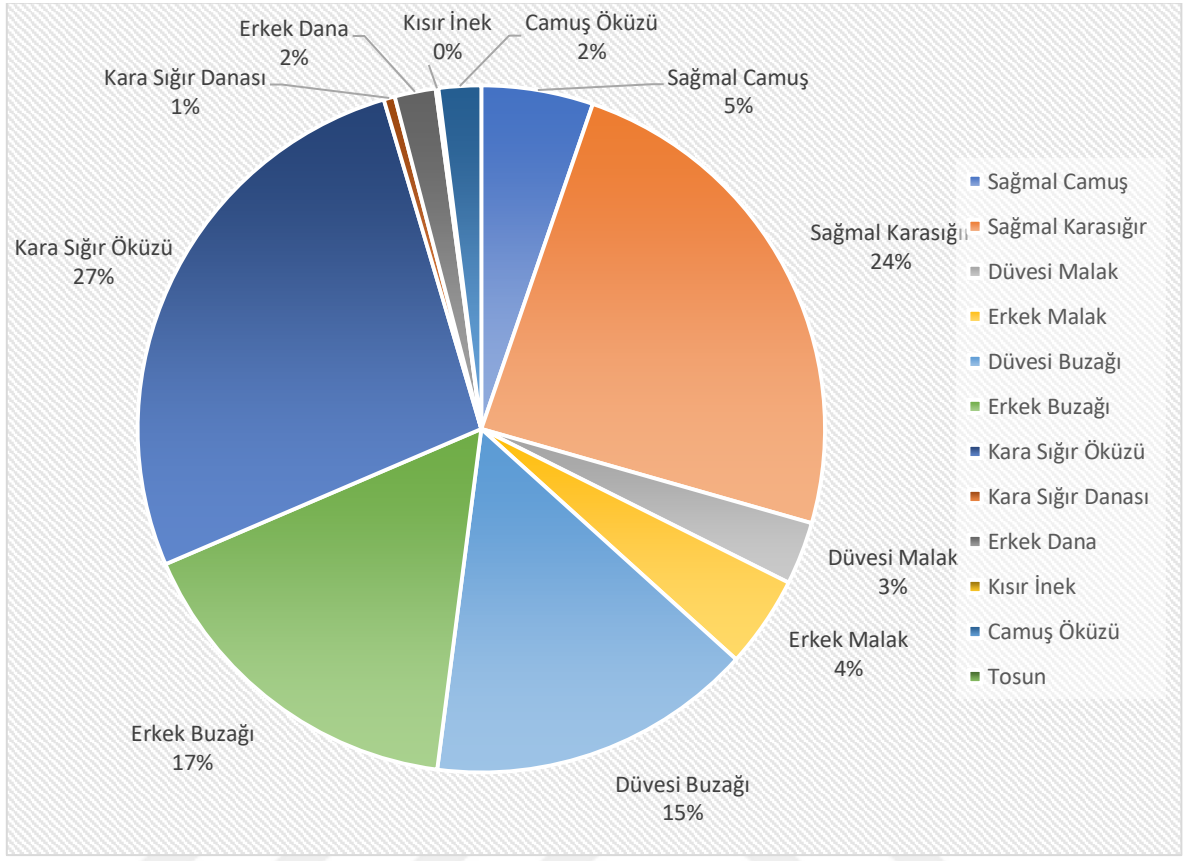
Temettüat kayıtlarında toplam 6 adet kısır inek kaydı vardır. Bunlardan 4 tanesi Sabık 2 tanesi Gücük köyündedir. Toplam büyük baş hayvana oranı 0,01'dir⁹⁸. Bu hayvanlardan herhangi bir hasılat toplanmamıştır (Bkz. Tablo 39).

⁹⁵ Malak; Manda yavrusu anlamına gelir. Dişi olanlar için düvesi malak tanımlaması yapılmıştır. <https://sozluk.gov.tr/> Malak

⁹⁶ Buzağı: Yeni doğmuş, ana sütüyle beslenen sığır yavrusu: <https://sozluk.gov.tr/> Buzağı

⁹⁷ Tosun: Danalıktan çıkmış genç boğa. <https://sozluk.gov.tr/> Tosun.

⁹⁸ İnek: Dişi Sığır. <https://sozluk.gov.tr/> İnek. Kısır olanlar bu şekilde sınıflandırılmıştır.

Şekil 8. Büyükbaş Hayvanların Dağılımı

3.2.2. Küçükbaş Hayvancılık

Tablo 40. Köy ve Mahallelere Göre Küçük Baş Hayvan Sayısı ve Hasılat Miktarı

Köy Mahalle	Sağmal Ağnam / Hasıl		Gayri Sağmal Ağnam / Hasıl		Sağmal Keçi / Hasıl		Gayri Sağmal Keçi / Hasıl		Kuzu	Oğlak	Toplam Hayvan	Toplam Kuruş
Adakınık	22	66	0	0	48	240	149	447	10	29	258	753
Adaköy	17	51	0	0	10	50	0	0	6	6	39	101
Akçaviran	3	9	0	0	6	10	0	0	0	0	9	19
Bayramlı	26	78	12	12	48	240	35	105	5	15	141	435
Bıçakkınık	46	138	0	0	52	260	83	239	21	37	239	637
Bünüş	158	474	4	4	159	845	160	480	72	93	646	1803
Cemaller	788	2364	492	492	290	1445	405	1012	217	177	2369	5313
Çalacalar	40	120	0	0	92	460	108	324	23	44	307	904
Çardak	12	36	0	0	20	100	8	24	0	9	49	160
Çarşılar	160	480	33	33	125	625	151	416	66	78	613	1554
Çatakıran	58	172	20	20	85	425	165	495	33	77	438	1112
Çöl	102	306	28	28	116	508	77	231	63	36	422	1073
Deveciler	161	483	4	4	157	755	205	615	88	139	754	1857
Doğancılar	93	273	8	8	191	955	136	378	73	128	629	1614
Döğer	57	171	39	39	119	595	90	270	37	75	417	1075
Dülger	64	192	44	44	65	317	60	180	27	41	301	733
Göynükıran	61	183	20	20	144	720	44	132	43	66	378	1055
Gübüler	65	195	0	0	225	1125	206	618	47	106	649	1938
Gücük	42	126	0	0	140	680	35	105	31	55	303	911
Güreyin	43	129	0	0	98	480	189	567	13	77	428	1176
Kadılar	60	195	8	8	40	192	48	144	33	39	228	539
Ketyeler	43	129	0	0	98	480	189	567	13	85	428	1176
Kılıçlar	57	171	32	32	100	500	92	276	40	64	385	979
Kuruca	106	308	70	70	114	557	233	591	45	72	640	1526
Mürseller	23	69	0	0	25	125	21	63	7	13	89	257
Nahcivan	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ortaca	38	114	19	26	39	195	49	147	8	30	183	482
Sabık	50	150	24	24	120	500	99	277	15	70	378	951
Seyitaliler M.	4	12	0	0	65	325	40	120	4	61	174	457
Sorkun	128	390	39	39	214	1042	287	861	62	139	869	2332
Süleler	107	327	72	72	144	720	155	465	82	97	657	1584
Yağbağlar	7	21	10	10	8	40	9	34	3	8	45	105
Yakakaya	20	60	4	4	32	160	24	72	8	55	143	296
Yalacık	92	276	20	20	215	1085	262	786	44	125	758	2167
Yayalar	60	180	15	15	132	660	198	574	34	78	517	1429
Toplam	2770	8319	1017	1024	3438	16936	3823	11048	1260	2147	14455	37327

3.2.2.1. Sağmal ve Gayri Sağmal Ağnam (Koyun)

Dörtdivan Temettüat defterlerindeki kayıtlara göre kazada 2770 adet sağmal ve 1017 adet gayri sağmal koyun kaydı bulunmaktadır. Toplam koyun sayısı 3787 adettir. Kazadaki toplam koyun sayısı toplam küçükbaş hayvan sayısının % 26'sını oluşturmaktadır. 2770 adet sağmal koyun için 1844-1845 yıllarına ait hasılat miktarı 8.319 kuruştur. 1017 gayri sağmal koyun için toplanan hasılat miktarı 1.024 kuruştur. Koyunlardan toplam 9.343 kuruş hasılat elde edilmiştir. Bu rakam küçük baş hayvanlardan toplanan verginin % 25'ini oluşturmaktadır. Sağmal koyunlardan her biri için 3; gayri sağmal koyunlardan her biri için senelik 1 kuruş hasılat yazılmıştır. En fazla sağmal koyun 788; en fazla gayri sağmal koyun 492 adetle Cemaller köyünde bulunmaktadır. Kayıtlara göre Cemaller köyünde toplam 1280 adet koyun bulunmaktadır (Bkz Tablo 40).

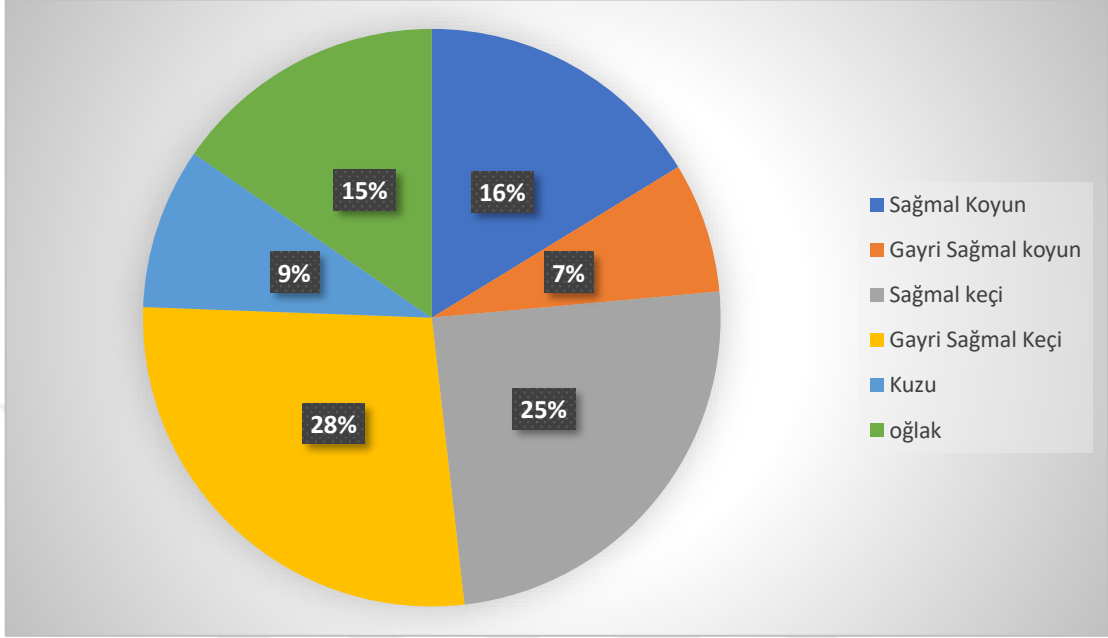
3.2.2.2. Sağmal ve Gayri Sağmal Keçi

Temettüat defterlerinde 1844-1845'te Dörtdivan'da 3438 adet sağmal ve 3823 adet gayri sağmal keçi kaydı bulunmaktadır. Toplam 7261 adet keçi kazadaki toplam küçük baş hayvan sayısının % 50,2'sini meydana getirmektedir. 3438 adet sağmal keçi için 16.936 kuruş, 3823 adet gayri sağmal keçi için 11.048 kuruş hasılat yazılmıştır. Keçilerden toplam 27.984 kuruş hasılat elde edilmiştir. Keçilerden toplanan hasılat küçük baş hayvanlardan toplanan hasılatın % 74,9'unu meydana getirmektedir. Sağmal keçilerin her birine ortalama 5, gayri sağmal keçilerin her birine 3 kuruş senelik hasılat kaydedilmiştir. En fazla sağmal keçi 1445; en fazla gayri sağmal keçi 405 adetle Cemaller köyünde kaydedilmiştir. Cemaller köyünde toplamda 1800 adet keçi kaydı bulunmaktadır (Bkz Tablo 40).

3.2.2.3. Kuzu ve Oğlak

Temettüat Defterlerinde Dörtdivan'da 1260 adet kuzu kayıtlıdır. Kazadaki kuzuların sayısı toplam küçükbaş hayvan sayısının % 8'ini kapsamaktadır. Kazada 2147 adet oğlak vardır. Kazadaki oğlak sayısı toplam küçükbaş hayvan sayısının % 14'ünü meydana getirmektedir. Kuzular ve oğlaklar toplandığında her ikisinin sayısı tüm küçük baş hayvanlar içerisinde % 22'lik bir dilimi oluşturmaktadır. Defterlerde yavru hayvan oldukları ve henüz bir verime sahip olmadıklarından dolayı kuzu ve oğlakların altına

herhangi bir hasılat kaydı girilmemiştir⁹⁹. Dörtdivan’da en fazla kuzu 217 tane ve en fazla oğlak 177 taneyle Cemaller köyünde kayıtlıdır (Bkz Tablo 40).

Şekil 9. Küçükbaş Hayvanların Dağılımı

Temettüat defterlerine göre 1844-1845 yıllarında Dörtdivan’da bulunan 14.455 adet küçükbaş hayvanın % 28’si gayri sağmal keçi, % 25’i sağmal keçi, %16’sı sağmal koyun, %15’i gayri sağmal koyun, %9’u kuzu iken % 7’lik dilimini oğlak oluşturmaktadır (Bkz Şekil 9).

⁹⁹ Kuzu: koyunun, oğlak: keçinin yavrusudur. <https://sozluk.gov.tr/> Oğlak, Kuzu.

3.2.3. Yük ve Binek Hayvanı

Tablo 41. Köy ve Mahallelere Göre Yk ve Binek Hayvanı Sayısı ve Hasılat Miktarı

Köy Mahalle	Bargir (beygir)	Kısrak / Hasıl		Sagır kısrak		Kısır kısrak	Merkep	Toplam adet	Toplam kuruş
Adakınık	1	3	260	0	0	0	1	5	260
Adaköy	4	0	0	3	126	0	0	7	126
Akçaviran	1	1	100	0	0	0	1	3	100
Bayramlı	3	0	0	0	0	2	0	5	0
Bıçakkınık	4	1	100	0	0	0	1	6	100
Bnş	1	11	1100	6	253	0	2	20	1353
Cemaller	5	30	2800	10	0	0	13	58	2800
Çalacalar	6	9	900	7	0	0	1	23	900
Çardak	1	0	0	1	62	0	0	2	62
Çarşılar	9	16	1550	2	126	0	0	27	1676
Çatakviran	1	7	360	0	0	2	0	10	360
Çl	7	6	600	0	0	0	0	13	600
Deveciler	6	7	660	1	64	1	0	15	724
Doğancılar	9	13	1020	2	127	1	0	25	1147
Dger	13	17	1650	4	0	2	0	36	1650
Dülger	4	7	700	3	126	0	0	14	826
Göynükviran	9	8	700	6	0	0	0	23	700
Gübüler	2	7	700	1	63	0	1	11	763
Gücük	5	18	1520	35	105	1	2	61	1625
Greyin	2	17	1600	2	63	2	4	27	1663
Kadılar	16	1	100	0	0	1	0	18	100
Ketyeler M.	8	4	360	1	0	7	0	20	360
Kılıçlar	5	6	600	1	63	0	0	12	663
Kuruca	16	12	1150	3	63	1	0	32	1213
Mürseller	2	1	60	0	0	0	0	3	60
Nahcivan	1	1	100	0	0	0	0	2	100
Ortaca	1	2	220	2	62	0	1	6	282
Sabık	6	0	0	0	0	4	0	10	0
Seyitaliler	3	5	500	1	63	0	0	9	563
Sorkun	2	17	1700	6	188	0	1	26	1888
Süleler	4	5	500	0	0	0	1	10	500
Yağbağlar	2	5	440	1	0	2	0	10	440
Yakakaya	23	3	300	3	124	0	0	29	424
Yalacık	8	10	1000	3	63	1	0	22	1063
Yayalar	7	5	400	2	126	1	0	15	526
Toplam	197	255	23750	106	1867	28	29	615	25617

Temettüat defterlerine 1844-1845 Dörtdivan kazasında yük ve binek hayvanı olarak bargir (beygir) ¹⁰⁰, kısırak ¹⁰¹, sagir kısırak, kısır kısırak ve merkep(eşek) ¹⁰² kaydedilmiştir. Yük ve binek hayvanları toplam 615 adettir. 615 hayvandan 25.617 kuruş hasılat elde edildiği kaydedilmiştir. Yük ve binek hayvanlarından elde edilen gelir Dörtdivan'a kayıtlı 763 haneye paylaştırıldığında hane başına 33 kuruş hasılat düşmektedir (Bkz Tablo 41).

3.2.3.1. Bargir (Beygir)

Dörtdivan Temettüat defterlerinde 197 adet beygir kayıtlıdır. Beygirlere hasılat yazılmamıştır. En fazla beygir 23 adet ile Yakakaya köyünde kayıtlıdır (Bkz Tablo 41). Beygirlere hasılat yazılmasa da beygircilik mesleğinden iş yapma kapasitesine göre gelir elde edilmekte ve bu gelir mesleklerden elde edilen gelire kaydedilmektedir

3.2.3.2. Kısırak

Dörtdivan Temettüat defterlerinde 255 adet kısırak kaydedilmiştir. 255 adet kısırak için toplanan hasılat miktarı 23.750 kuruştur. Kısırak başına ortalama 100 kuruş hasılat kaydedilmiştir. Kısıraklardan alınan hasılat toplam yük ve binek hayvanlarına ait hasılatın % 92'sini meydana getirmektedir. En fazla kısırak 18 adetle Güçük köyünde kaydedilmiştir (Bkz Tablo 41).

3.2.3.3. Sagir (Küçük) Kısırak

Temettüat defterlerinde 106 adet sagir kısırak kaydedilmiştir. 106 adet sagir kısırak için toplam 1867 kuruş hasılat elde edilmiştir. Yük ve binek hayvanlarından alınan toplam verginin % 6'sını meydana getirmektedir. Bu sagir kısırakların adeti için ortalama 17,6 kuruş hasılat toplandığı anlamına gelir. En fazla Sagir kısırak 35 adetle Güçük köyündedir (Bkz Tablo 41).

¹⁰⁰ Beygir: Farsça bir kelime olup Osmanlıda sadece yük taşımak ve araba çekmekte kullanılan at. <https://sozluk.gov.tr/> Beygir.

¹⁰¹ Kısırak: Dişi at <https://sozluk.gov.tr/> Kısırak.

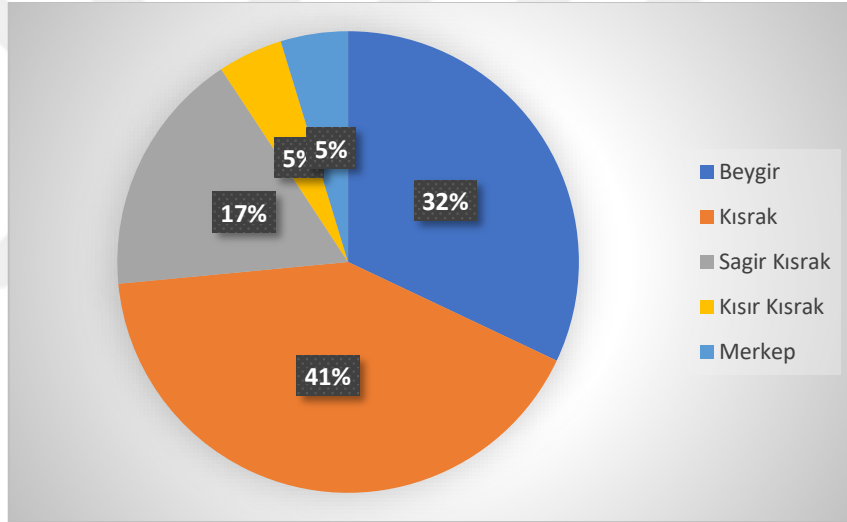
¹⁰² Merkep: Arapça kökenli bir kelime olup eşek anlamına gelir. <https://sozluk.gov.tr/> Merkep.

3.2.3.4. Kısır Kısarak

Temettüat defterlerinde 28 adet kısır kısarak kaydedilmiştir. Kısır kısaraklardan herhangi bir hasılat kaydedilmemiştir. En fazla kısır kısarak 7 adetle Ketyeler Mahallesiinde kayıtlıdır¹⁰³.(Bkz Tablo 41).

3.2.3.5. Merkep (eşek)

Dörtdivan kazasında toplam 29 adet merkep yazılmıştır. 29 adet merkep için toplam 615 kuruş hasılat kaydedilmiştir. Merkepler için ortalama 30 kuruş hasılat gösterilmiştir. 615 kuruşluk hasılat yük ve binek hayvanları için toplanan verginin % 2'lik kısmını oluşturmaktadır. En fazla eşek 4 adetle Güreyin köyünde kayıtlıdır. (Bkz Tablo 41).

Şekil 10. Yük ve Binek Hayvanları Dağılımı

3.2.4. Arıcılık

Dörtdivan kazasında 3 köyde ve 1 mahallede toplam 13 kovan kaydedilmiştir. Yalacık'da 2, Göynükviran'da 7, Dülger'de 1 toplam 11 kovan köylere kayıtlıyken 2 kovan Seyitaliler mahallesinde kayıtlıdır. 13 kovan için toplam 60 kuruş hasılat kaydedilmiştir. Kovan başına ortalama 5 kuruş hasılat toplanmıştır. En fazla arı kovanı Göynükviran köyünde 7 adettir. Bu rakam tüm kazada bulunan kovan sayısının yaklaşık % 52'lik kısmını oluşturmaktadır.

Tablo 42. Köy ve Mahallelere Göre Arı Kovanı Sayısı ve Hasılat Miktarı

	Köy Mahalle	Arı Kovanı	Toplam kuruş
1	Adakınık	0	0
2	Adaköy	0	0
3	Akçaviran	0	0
4	Bayramlı	0	0
5	Bıçakkınık	0	0
6	Bünüş	0	0
7	Cemaller	0	0
8	Çalacalar	0	0
9	Çardak	0	0
10	Çarşılar	0	0
11	Çatakviran	0	0
12	Çöl	0	0
13	Deveciler	0	0
14	Doğancılar	0	0
15	Döğer	0	0
16	Dülger	1	5
17	Göynükviran	7	35
18	Gübüler	0	0
19	Gücük	0	0
20	Güreyin	0	0
21	Kadılar	0	0
22	Ketyeler M.	0	0
23	Kılıçlar	0	0
24	Kuruca	0	0
25	Mürseller	0	0
26	Nahcivan	0	0
27	Ortaca	0	0
28	Sabık	0	0
29	Seyitaliler M	2	10
30	Sorkun	0	0
31	Süleler	0	0
32	Yağbağlar	0	0
33	Yakakaya	0	0
34	Yalacık	2	10
35	Yayalar	0	0
	Toplam	13	60

BÖLÜM 4 DÖRT DİVANDA VERGİLER VE GELİRLER

4.1. Vergi Türleri

Dörtdivan'a ait temettüat defterlerinde hane reisinin kimlik tespiti yapıldıktan sonra hane numarasının üstüne dik bir şekilde “seneyi sabıkada bir senede vermiş olduğu vergiyi mahsusa” ibaresi bulunmaktadır. Bu ibarenin altına geçen sene ödenen gelir vergisi miktarı yazılmıştır. Buranın hemen altında “Aşar rüsumundan bir senede vermiş olduğu” ibaresiyle oşür olarak Hinta, Şair ve Kapluca adlı tarım ürünlerinden alınan vergi miktarı girilmiştir. En altta ise “adet-i ağnam rüsumu” ibaresiyle koyun ve keçiden alınan küçükbaş hayvan vergisi belirtilmiştir. Burada geçen ağnam kelimesi hem koyunlar hem de keçiler için ortak kullanılmaktadır.

4.1.1. Vergi-yi Mahsusa

Vergi-yi mahsusa Tanzimat'tan önce “Tekalifi Örfiye” ve “imdâd-ı hazariye ve imdâd-ı seferiye” adı verilen imdadiyeler aracılığıyla tespit ve tahsil edilen vergilerin, Vergiyi Mahsusa adında alınan emlak arazi ve gelir vergileridir¹⁰⁴. Tanzimatla birlikte gelen bu düzenleme daha öncesinde uygulanan vergi hesaplama işlemlerinin tek kalem altında birleştirilmesi ve daha basit bir hal alması amacıyla yapılmıştır¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Yakup Akkuş, “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi ‘Defterlerinden Vergi-İ Mahsûsa’ya Geçiş”, *Tarih Dergisi*, S. 65, İstanbul 2017, s. 30

¹⁰⁵ Tevfik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri: Bütçeler (1841-1918)*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003, s. 3.

Tablo 43. Köy ve Mahallelerin Ödediği Vergiyi Mahsusa Miktarı

Köy Mahalle	Toplam Hane Sayısı	Vergiyi Mahsusa	Hane Başına Düşen Vergi
Adakınık	10	1730	173
Adaköy	11	1515	137
Akçaviran	3	150	50
Bayramlı	19	1980	104
Bıçakkınık	11	1480	134
Bünüş	17	4040	237
Cemaller	34	7795	229
Çalacalar	17	3224	189
Çardak	15	1064	70
Çarşılar	40	8980	224
Çatakviran	16	2535	158
Çöl	19	2200	115
Deveciler	21	4750	226
Doğancılar	37	6661	180
Döğer	50	12929	258
Dülger	26	4930	189
Göynükviran	20	4000	200
Gübüler	14	2640	188
Gücük	10	3385	338
Güreyin	34	6321	185
Kadılar	35	5735	163
Ketyeler M.	38	5995	157
Kılıçlar	27	3400	125
Kuruca	27	2920	108
Mürsellers	11	2250	204
Nahcivan	6	1000	166
Ortaca	19	2366	124
Sabık	36	7265	201
Seyitaliler M.	16	1505	94
Sorkun	17	4040	237
Süleler	14	2620	187
Yağbağlar	12	2450	204
Yakakaya	31	4655	150
Yalacık	35	3845	109
Yayalar	15	2114	140
Toplam	763	134469	176

Defterlerde hesaplanan toplam vergi-yi mahsusa miktarı 134.469 kuruştur. Bu, 763 hane için hane başına 176 kuruş vergi ödendiği anlamına gelir. Vergi-yi Mahsusa olarak en fazla vergiyi veren köy Döğer köyüdür. 50 haneden oluşan köy 12.929 kuruş vergiyi mahsusa ödemiştir. Bu rakam, kazadaki toplam vergi-yi mahsusa tutarının %

9'luk kısmını oluşturmaktadır. Döğer köyünde hane başına düşen ortalama vergi-yi mahsusa miktarı 258 kuruştur. Hane başına en fazla vergi-yi mahsusa ödeyen köy ise Gücük köyüdür. 10 haneden oluşan köy hane başına 338 kuruş; toplamda ise 3.385 kuruş vergi ödemiştir. Akçaviran köyü 3 haneden oluşup toplam 150 kuruş vergi-yi mahsusa ödeyerek hem en az vergi veren köy hem hane başına ortalama en az vergi düşen köydür.

4.1.2. Aşar Vergisi

Aşar kelime anlamı olarak temettüat defterlerinde “Öşür” ün çoğulu olarak kullanılmıştır. Kelime anlamı olarak 1/10 demektir. Öşür toprak mahsullerinden alınan verginin genel adıdır¹⁰⁶. Öşür olarak köylülerden genellikle aynî olarak Arpa, Buğday ve Çavdar talep edilirdi. Bunun sebebi bu mahsullerin uzun süre ve kolayca saklanabilmesi ve taşınabilmesidir¹⁰⁷. Osmanlı ekonomisi büyük oranda tarıma dayalıydı. Bu sebeple tarım ürünlerinden toplanan “öşür” devletin önemli gelir kaynaklarından biriydi¹⁰⁸. Öşür bir diğer anlamda toprakların sahibi olan devletin, Reayaya kiracı olarak topraklarını dağıtması ve buradan elde edilen gelirden aldığı paydır¹⁰⁹. Öşürün hesaplanmasında da kullanılan ve genellikle arpa ve buğdayın ağırlığının belirlenmesinde kullanılan ölçü birimi “kile”ydi¹¹⁰.

¹⁰⁶ Mehmet Erkal, "Öşür", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2007, s. 97-100.

¹⁰⁷ Ahmet Tabakoğlu, “Öşür”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.34, İstanbul 2007, s. 100-103.

¹⁰⁸ Baykal Başdemir, *Osmanlı Vergi Sisteminde Öşür*, YL Tezi, Mersin 2015, s. 12.

¹⁰⁹ M. Ali Ünal, “Öşür”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011, s. 534.

¹¹⁰ Kile: Arapça 'da keyl master olarak “ölçmek”, isim olarak “ölçek” anlamına gelir. Aynı kökten türeyen kile yine “ölçek” demektir. III. Selim zamanında kile imalatçılarına model olarak verilen İstanbul kilesinin hacmi 37 kirah yani 37 ölçek veya 37 litreye denktir. Cengiz Kallek, “Kile”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2002, s. 568-570.

Tablo 44. Köy ve Mahallelere Göre Ödenen Aşar (Öşür) Vergi Miktarı

Köy Mahalle	Toplam Hane sayısı	Hınta kile	Toplam kuruş öşür	Şair kile	Toplam kuruş öşür	Kapluca kile	Toplam kuruş öşür	Hepsinin toplamı kile	Toplam kuruş
Adakınık	10	11	66	41	205	0	0	52	271
Adaköy	11	3	18	18	87	3	12	24	117
Akçaviran	3	6	36	9	45	0	0	15	81
Bayramlı	19	7	42	54	270	0	0	61	312
Bıçakkınık	11	19	117	43	215	6	26	68	358
Bünüş	17	21	126	90	453	15	62	126	641
Cemaller	34	50	300	276	1395	6	24	332	1719
Çalacalar	17	37	219	45	225	17	68	99	512
Çardak	15	7	45	41	203	11	44	59	292
Çarşılar	40	32	192	191	950	46	190	269	1332
Çatakviran	16	25	147	42	210	2	8	69	365
Çöl	19	14	81	64	325	3	12	81	418
Deveciler	21	19	114	58	287	5	20	82	421
Doğancılar	37	42	269	64	318	45	180	151	767
Döğer	50	32	189	174	870	58	234	264	1293
Dülger	26	31	183	55	275	41	160	127	618
Göynükviran	20	133	790	104	520	33	130	270	1440
Gübüler	14	39	231	52	250	17	70	108	551
Güçük	10	41	243	19	93	12	46	72	382
Güreyin	34	57	342	55	275	41	164	153	781
Kadılar	35	25	146	153	760	8	34	186	940
Ketyeler M.	38	37	221	133	663	2,5	10	172,5	894
Kılıçlar	27	32	192	39	193	27	110	98	495
Kuruca	27	36	213	54	268	18	74	108	555
Mürseller	11	14	81	39	193	8	32	61	306
Nahcivan	6	2	12	20	97	0	0	22	109
Ortaca	19	31	183	50	248	14	57	95	488
Sabık	36	27	159	91	453	22	88	140	700
Seyitaliler	16	22	78	29	143	24	98	75	319
Sorkun	17	45	270	72	358	44	176	161	804
Süleler	14	15	93	33	165	21	84	69	342
Yağbağlar	12	13	75	20	100	14	54	47	229
Yakakaya	31	67	402	85	423	12,5	50	164,5	875
Yalacık	35	56	327	96	477	30	122	182	926
Yayalar	15	19	111	33	180	11	44	63	335
Toplam	763	1067	6313	2442	12192	617	2483	4126	20988

Aşar vergisi olarak Hınta, Şa'ir ve Kaplucadan toplam 4126 kile vergi hesaplanmıştır. Bunun öşürü 20.988 kuruştur. Hınta buğdaya verilen isimlerden birisidir. Günlük kullandığımız ekmeklerim hammaddesidir. Şair arpaya verilen isimlerden birisidir. Daha çok besicilikte hayvan yemi olarak kullanılmaktadır¹¹¹.

Dörtdivan kazasının tamamında Hınta için 1067 kile ve 6313 kuruş vergi hesaplanmıştır. Hıntanın her kilesi için 6 kuruş öşür hesaplanmaktadır. Bütün yerleşimlerde hınta üretimi yapılmaktadır. Kile olarak toplanan ürünlerin % 25 ini kapsamaktadır. Kuruş olarak bakıldığında ise bu oran % 30'a denk gelmektedir. Buğdaydan hane başına ortalama 1,3 kile ve 8,2 kuruş öşür toplanmaktadır. En fazla hınta 133 kile ve 790 kuruşla Göynükviran; en az ise 2 kile 12 kuruşla Nahcivan köyünden toplanmıştır.

Dörtdivan kazasının tamamında Şa'ir için 2442 kile ve 12.192 kuruş vergi hesaplanmıştır. Şa'irin kilesi için 5,5 kuruş öşür hesaplanmıştır. Kile olarak toplanan ürünlerin % 60'ını kapsamaktadır. Öşür için hesaplanan kuruşun % 58'lik kısmını oluşturmaktadır. Şairden hane başına ortalama 3,2 kile ve 16 kuruş öşür toplanmaktadır. En fazla şa'ir üretimi 276 kile ile Cemaller köyünde kaydedilmiş olup öşrü 1395 kuruştur. En az ise 9 kile ve 45 kuruşla Akçaviran köyüdür.

Kablucanın üretimi 35 yerleşimden 29 köy ve iki mahallenin öşür vergisi hanesinde karşımıza çıkmıştır¹¹². Dört köyde kapluca ile alakalı kayıt yoktur. Bu köyler Adakınık, Akçaviran Bayramlı Nahcivan'dır. Kapluca yetiştirilen 29 köy ve iki mahallede toplam 617 kile ve 2483 kuruş öşür vergisi hesaplanmıştır. Toplam kile miktarının % 15 ini kapsamaktadır. Öşür için toplanan kuruşun ise % 10'luk kısmını oluşturmaktadır. Hane başına ortalama 0,8 kile kapluca ve 3,2 kuruş öşür düşmektedir. En fazla kapluca 58 kileyle Döğer köyünde kayıtlı olup öşürü 234 kuruştur.

¹¹¹ Gülsu Serpen, *19. Yüzyıl Ortalarında Antalya'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (1844-1845 Tarihli Temettüat Defterlerine Göre)*, YL Tezi, Antalya 2019, s. 67.

¹¹² Bugün ki adı ıza buğdayı olan buğday türüdür. Bolu'ya özgün olan buğday türü çift kabuklu olması dolayısıyla temettüat defterlerinde kablucanın yani kaplı olarak adlandırılmıştır. Buğdayın bir özelliği kabuklarının kalın olması uzun süren soğuk havalara karşı kendini koruyabilmesidir. Nusret Zencirci, Mehmet Örgenç, İlknur Özkök, v.d, *Anadolu'nun Buğday Mirası: Bolu İza Buğdayı*, Ankara 2020 s.9.

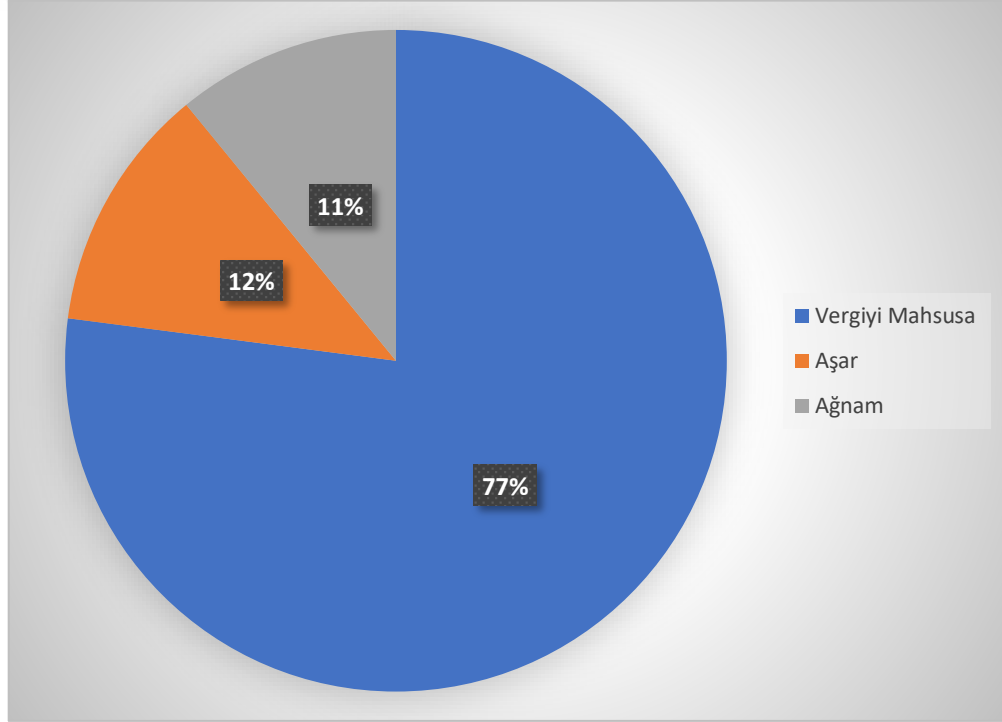
4.1.3. Koyun ve Keçilerin Vergisi (Adet-i Ağnam Rüşumu)

Tablo 45. Köy ve Mahallelere Göre Ağnam Vergi Miktarı

Köy Mahalle	Toplam Hane Sayısı	Adedi Ağnam	Toplam Kuruş	Hane Başına Ortalama
Adakınık	10	141	290	29
Adaköy	11	14	51	4
Akçaviran	3	0	0	0
Bayramlı	19	69	239	12
Bıçakkınık	11	119	371	33
Bünüş	17	301	765	45
Cemaller	34	2087	3055	89
Çalacalar	17	157	391	23
Çardak	15	27	111	7
Çarşılar	40	302	1165	29
Çatakviran	16	152	385	24
Çöl	19	219	544	28
Deveciler	21	351	696	33
Doğancılar	37	258	656	17
Döğer	50	139	410	8
Dülger	26	154	449	17
Göynükviran	20	125	810	40
Gübüler	14	319	802	57
Gücük	10	146	344	34
Güreyin	34	202	526	15
Kadılar	35	89	525	15
Ketyeler M.	38	199	701	18
Kılıçlar	27	164	392	14
Kuruca	27	338	717	26
Mürseller	11	54	237	21
Nahcivan	6	0	0	0
Ortaca	19	85	306	16
Sabık	36	186	419	11
Seyitaliler M.	16	75	243	15
Sorkun	17	416	1087	63
Süleler	14	325	580	41
Yağbağlar	12	15	81	6
Yakakaya	31	55	215	6
Yalacık	35	519	1053	30
Yayalar	15	262	445	29
Toplam	763	8064	19061	24

Ağnam Arapça ganem kelimesinin çoğuludur. Ganem koyun demektir. Adet-i Ağnam Rûsumu Osmanlı Devleti'nde koyun ve keçilerden alınan verginin genel adıdır¹¹³.

Dörtdivan Temettüat defterlerine koyun ve keçilerden oluşmak üzere toplam 8064 hayvandan 19.061 kuruş adet-i ağnam vergisi alınmıştır. Bu da her bir küçükbaş hayvandan ortalama 2,3 kuruş vergi toplandığı anlamına gelmektedir. Hane başına düşen ortalama adet-i ağnam vergisi ise 24,9 kuruştur. En fazla küçükbaş hayvan 2087 adetle Cemaller köyünde kaydedilmiştir. Bu köyde 34 hane bulunmaktadır. Hane başına 61 adet hayvan düştüğü anlamına gelmektedir. Cemaller köyünde hane başına ortalama 89 kuruş vergi düşmektedir. Nahcivan ve Akcaviran hanelerinde küçükbaş hayvan kaydı bulunmamaktadır.

Şekil 11. Geçmiş Sene Toplanan Verginin Türlerine Oranı

¹¹³ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi C. 5., S. 5, Ankara 1947, s. 485.

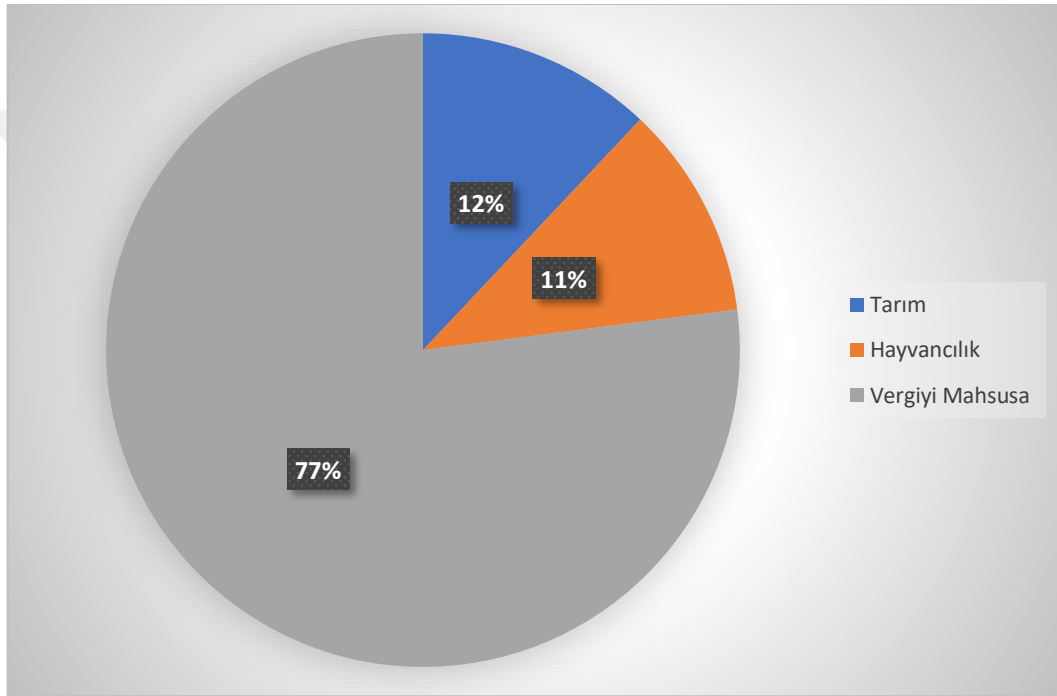
4.2. Toplam Vergi Miktarı
Tablo 46. Köy ve Mahallelere Göre Ödenen Toplam Vergi Miktarı

Köy Mahalle	Toplam Hane Sayısı	Tarım Arazilerinden (Öşür)	Adedi ağnam rüsumu	Vergiye Mahsusa	Toplam Kuruş	Hane Başına Ortalama Kuruş
Adakınık	10	271	290	1730	2301	230
Adaköy	11	117	51	1515	1694	154
Akçaviran	3	81	0	150	234	78
Bayramlı	19	312	239	1980	2550	134
Bıçakkınık	11	358	371	1480	2220	201
Bünüş	17	641	765	4040	5463	321
Cemaller	34	1719	3055	7795	12603	370
Çalacalar	17	512	391	3224	4144	243
Çardak	15	292	111	1064	1482	98
Çarşılar	40	1332	1165	8980	11517	287
Çatakviran	16	365	385	2535	3301	206
Çöl	19	418	544	2200	3181	167
Deveciler	21	421	696	4750	5888	280
Doğancılar	37	767	656	6661	8121	219
Döğer	50	1293	410	12929	14682	293
Dülger	26	618	449	4930	6023	231
Göynükviran	20	1440	810	4000	6270	313
Gübüler	14	551	802	2640	4007	286
Güçük	10	382	344	3385	4121	412
Güreyin	34	781	526	6321	7662	225
Kadılar	35	940	525	5735	7235	206
Ketyeler M.	38	894	701	5995	7628	200
Kılıçlar	27	495	392	3400	4314	159
Kuruca	27	555	717	2920	4219	156
Mürseller	11	306	237	2250	2804	254
Nahcivan	6	109	0	1000	1115	185
Ortaca	19	488	306	2366	3179	167
Sabık	36	700	419	7265	8420	233
Seyitaliler	16	319	243	1505	2083	130
Sorkun	17	804	1087	4040	5948	349
Süleler	14	342	580	2620	3556	254
Yağbağlar	12	229	81	2450	2772	231
Yakakaya	31	875	215	4655	5776	186
Yalacık	35	926	1053	3845	5859	167
Yayalar	15	335	445	2114	2909	193
Toplam	763	20988	19061	134469	175281	229

Dörtdivan kazasına bağlı köy ve mahallelerden alınacak toplam vergi miktarı 175.281 kuruştur. Hane başına ortalama 229 kuruş vergi yükü düşmektedir. Bu vergilerin en büyük kısmı 134.469 kuruşla vergi-yi mahsusaya ait olup bu toplam vergilerin %

77'lik kısmını oluşturmaktadır. Hayvanlardan toplanan vergi miktarı 19.061 kuruşla bütün vergilerin % 11'lik kısmını kapsamaktadır. Tarım ürünlerinden alınan vergi miktarı 20.988 kuruştur. Toplam vergi miktarına oranı yaklaşık % 12'dir.

Hane başına en fazla vergi veren köy 412 kuruşla Gücük köyüdür. Hane başına en az vergi düşen köy 78 kuruşla Akçaviran köyüdür. Toplamda En fazla vergi veren köy 14.682 kuruşla Döğer köyüdür. Toplamda en az vergi veren köy 234 kuruşla Akçaviran köyüdür.

Şekil 12. Toplanan Verginin Sınıflara Göre Dağılımı

4.3. Dörtdivan Kazasında Köy ve Mahallelerin Gelirleri

Tablo 47. Köy ve Mahalle Göre Gelir Dağılımı

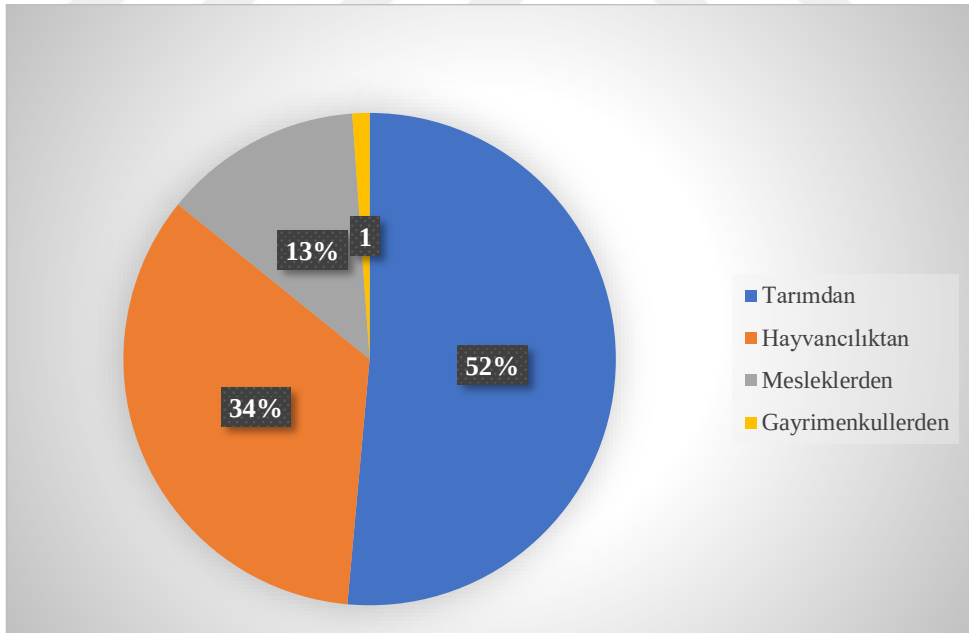
Köy Mahalle	Topla m Hane Sayısı	Tarım Arazilerinde n	Hayvancılıkta n	Meslek Gelirler i	Gayri Menkullerde n	Topla m Kuruş	Hane Başına Ortalama Kuruş
Adakınık	10	2439	1681	100	0	4230	423
Adaköy	11	1027	868	642	0	2548	231
Akçaviran	3	873	306	0	0	1182	394
Bayramlı	19	2718	1305	325	0	4367	229
Bıçakkınık	11	3231	1087	65	0	4394	399
Bünüş	17	5574	5097	350	0	11038	649
Cemaller	34	15541	12073	5770	530	33948	998
Çalacalar	17	4496	2914	820	0	8247	485
Çardak	15	2674	990	600	0	4279	285
Çarşılar	40	11885	8213	5320	230	25688	642
Çatakviran	16	3273	3799	300	0	7388	461
Çöl	19	3824	3607	710	450	8610	453
Deveciler	21	3797	3770	1030	0	8618	410
Doğancılar	37	6720	5426	3755	0	15938	430
Döğer	50	11634	6435	6360	1624	26103	522
Dülger	26	5964	3087	2036	0	11113	427
Göynükvira	20	12984	2760	0	0	15764	788
Gübüler	14	4959	3539	600	0	9112	650
Gücük	10	3435	3586	3100	0	10131	1013
Güreyin	34	7100	4558	1520	0	13212	388
Kadılar	35	8539	2259	2950	385	14168	404
Ketyeler M.	38	7942	2952	1140	0	12072	317
Kılıçlar	27	4400	2875	400	0	7702	285
Kuruca	27	5196	4857	1363	0	11443	423
Mürsellers	11	2988	1439	420	0	4858	441
Nahcivan	6	985	220	510	0	1721	286
Ortaca	19	4313	1930	0	0	6262	329
Sabık	36	6164	2521	1531	0	10252	284
Seyitaliler	16	2975	2196	350	485	6022	376
Sorkun	17	7326	7403	0	30	14776	869
Süleler	14	3160	3855	700	0	7729	552
Yağbağlar	12	2077	1415	580	77	4161	346
Yakakaya	31	7059	3653	2845	0	13588	438
Yalacık	35	8572	6416	660	0	15683	448
Yayalar	15	2747	2855	831	0	6448	429
Toplam	763	182522	121947	48346	3911	357489	468

Dörtdivan kazasına bağlı köy ve mahallelerin toplam geliri 357.489 kuruş olarak hesaplanmıştır. 33 köy ve iki mahalle bulunan kazada yerleşim başına ortalama yaklaşık 10.000 kuruşluk gelir elde edildiği hesaplanmaktadır. Ancak köy ve mahallelerin

büyüklikleri ve gelir durumları eşit olmadığı için bu ortalama gelir miktarına bakarak refah seviyesi tespiti yapmamız mümkün değildir.

Kazada elde edilen gelirin 182.522 kuruşluk kısmı tarım arazilerinde üretilen ürünlerden elde edilmektedir. Tarım ürünlerinden elde edilen gelir, toplam gelirin % 52'lik kısmını oluşturmaktadır. Kazada elde edilen gelirin 121.947 kuruşluk kısmı hayvancılığa dayanmaktadır. Bu gelir toplam gelirin % 34'lük dilimini teşkil etmektedir. Kazada elde gelirin 48.346 kuruşluk kısmı kişilerin çiftçilik dışındaki meslek ve zanaatlarından kaynaklanmaktadır. Bu gelir toplam gelirin yaklaşık % 13'lük kısmını içermektedir. Kazada gayrimenkul olarak yalnızca değirmenler bulunmaktaydı. Değirmenlerden elde edilen gelir 3911 kuruştur. Toplam gelirin yalnızca % 1'lik kısmını içerisine almaktadır.

Toplamda en fazla geliri olan köy Cemaller 33948 kuruştur. En az geliri olan köy Akçavıran köyü olup bu gelir 1182 kuruştur. Hane başına düşen ortalama gelir miktarında en fazla geliri olan köy Güçük olup gelir miktarı 1013 kuruştur. En az geliri olan köy 229 kuruşla Bayramlı'dır.

Şekil 13.Köy ve Mahallelerin Gelirlerinin Sınıflarına Göre Dağılımı

SONUÇ

Bolu iline bağılı Dörtdivan kazası Osmanlı Devleti'nde birkaç köyün idaresi için oluşturulan “Divan” idari birimlerinden birisidir. Bolu ve yakın çevresindeki yerleşimlerdeki bazı divanların zaman içerisinde gelişmesi sonucu birleştirilerek kaza statüsü kazanmıştır.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı köklü değişimlerden bazıları ekonomi ve vergi sistemi üzerine olmuştur. Osmanlı Devleti Tanzimat Fermanı sonrasında mali alanda düzenlemeye gitmeden önce halktan birçok kaleme vergi toplamaktaydı ve bu vergi toplama konusunda pek bir düzen bulunmamaktaydı. Gelirine ve mal varlığına bakılmaksızın herkesten aynı vergi talep edildiği gibi bölgeler arasında vergilendirmeler arasında farklılıklar bulunabiliyordu. Hem bu düzensizliği gidermek hem de bozulan ekonomiyi düzeltmek amacıyla Tanzimat döneminde kişilerin gelir ve mal varlığı üzerinden vergi toplanması esasına dayalı düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler doğrultusunda Osmanlı toplumunun mali potansiyelinin ortaya çıkarılması amacıyla temettüat defterleri tutulmuştur. 1840-41 yıllarında ve 1844-1845 yılları arasında iki farklı dönemde bir takım farklı tutulma şekilleriyle karşımıza çıkan temettüat defterleri tutulduğu bölgelerin emlak, arazi, hayvan ve diğer birtakım gelirlerini bünyesinde barındırmaktadır. Defterler içerdikleri bu bilgiler dolayısıyla hem sosyal tarih hem de iktisat tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Dörtdivan Temettüat defterleri 1844-1845 yılları arasında tutulmuştur. Dörtdivan temettüat defterlerine devlet arşivlerinde ML.VRD.TMT.d kodlamasıyla ulaşılmıştır.

Dörtdivan kazasında 1844-45 yıllarında 33 köy ve iki mahalle kayıtlı bulunmaktadır. Bu yerleşimlerde 763 hane ve 1112 kapı numarası kaydına rastlanmaktadır. Dörtdivan kazasında hanex5 formülü baz alındığında tahmini 3815 kişi yaşamaktadır. Kazada en fazla kullanılan isim Mehmed olurken en fazla kullanılan lakap Hacı olmuştur. Bölge halkının % 86'lık kısmının çiftçilikle uğraştığını göz önüne aldığımızda Dörtdivan'da tarım en önemli geçim kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Çiftçilikten sonra kaza sakinleri arasında aşçılığın yaygın olduğu görülmüştür. Bunun dışında kalan meslek gruplarında çalışanların sayısının oldukça az olduğu ve sayılarının biri ikiyi geçmediği tespit edilmiştir.

763 haneden oluşan kazada Hane başına düşen ortalama tarım arazisi 18 dönüm kadarken bunun yaklaşık 8 dönümü mezru, 10 dönümü gayri mezru arazilerden meydana gelmektedir. Dörtdivan'da hayvancılık bir diğer önemli geçim kaynağıdır. Kazada 14.475 adet küçükbaş hayvan kaydı tespit edilmiştir. Küçükbaş hayvanların toplam hayvanlara oranı yaklaşık % 73'tür. Ayrıca kazada 4574 adet büyük baş hayvan kayıtlıdır. Büyükbaş hayvanlar toplam hayvan sayısının % 23,2'sini oluşturmaktadır. Bunun dışında kazada bulunan 615 adet yük ve binek hayvanı toplam hayvan sayısının % 3'ünü içermektedir. Kazadaki arı kovanı sayısı 33 köy ve iki mahallede yalnız 13 adettir. Bu durum bal üretiminin bölgede pek fazla bulunmadığını, kovanı bulunan hanelerin bal üretimini ticari amaçtan çok kendi ihtiyaçlarını karşılamak için yaptığını ortaya koymaktadır.

Dörtdivan kazasına ait Temettüat defterlerinde üç çeşit vergiye rastlanmıştır. Bunlardan öşür tarım ürünlerinden alınan 1/10 oranındaki vergidir. Vergi-yi mahsusa adı altında diğer bir gelir vergisi toplanmıştır. Ayrıca adet-i ağnam vergisi küçük baş hayvanlardan hayvan sayısına göre alınan üçüncü bir vergidir. Dörtdivan kazasına bağlı köy ve mahallelerin hesaplanan toplam vergi miktarı 175.281 kuruştur. Bu toplama göre, hane başına ortalama 229 kuruş vergi yükü düşmektedir. Bu vergilerin en büyük kısmı 134.469 kuruşla vergi-i mahsusa başlığında yer almıştır. Vergi-yi mahsusa bütün vergilerin % 77'lik kısmını oluşturmaktadır. Hayvanlardan toplanan vergi miktarı 19.061 kuruştur ve bütün vergilerin % 11'lik kısmını içerisine almaktadır. Tarım ürünlerinden alınan vergi miktarı ise 20.988 kuruş olup toplam vergi miktarına oranı yaklaşık % 12'dir.

Bolu Dörtdivan kazasına ait bu tez Batı Karadeniz Bölümü'nde Kastamonu ve Bolu illerinin bulunduğu ormanlık ve dağlık araziye özgü divan yerleşimlerinin 19. yüzyıla ait sosyal ve ekonomik durumuna mütevazı bir katkı sunmaktadır. Tez bölgenin tarımsal ve hayvansal üretimine dair oldukça önemli veriler ortaya koymaktadır. Bununla beraber bölgedeki ormancılık ve diğer faaliyetlere dair doyurucu verilere sahip değildir. Yöredeki diğer yerleşimlerin de tarihlerinin geriye dönük incelenmesiyle Batı Karadeniz'e özgü yerleşimlerin özel durumları daha net aydınlatılacaktır. Bu tez ancak Batı Karadeniz'deki diğer yerleşimlerin temettüatlarının da okunmasıyla genelin içerisinde önemli bir katkı sağlamış olacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

B.O.A. ML.VRD.TMT.d 1844-1845 tarihli 3421, 3422, 3423, 3424, 3425, 3426, 3427, 3428, 3429, 3430, 3431, 3432, 3433, 3434, 3435, 3436, 3437, 3438, 3439, 3440, 3441, 3441, 3442, 3443, 3444, 3445, 3446, 3447, 3448, 3449, 3450, 3451, 3452, 3454.

Telif ve Tetkik Eserler

ADIYEKE, Nuri “Temettüat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, C. 1, S. 1 Ankara 2000.

AKA, İsmail, KOPRAMAN, Kazım Yaşar Hızl., *Türk Medeniyeti Tarihi*, Ziya Gökalp Yayınları, İstanbul 1976.

AKDAĞ, Mustafa “Tımar Rejiminin Bozuluşu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 1. Ocak 2018

AKKUŞ, Yakup, “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi ‘Defterlerinden Vergi-İ Mahsûsa’ya Geçiş”, *Tarih Dergisi*, S. 65, Haziran 2017.

AKKUŞ, Yakup, “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi Defterlerinden Vergi-İ Mahsûsa’ya Geçiş”, *Tarih Dergisi*, S. 65, İstanbul 2017.

AKYILDIZ, Ali, "Tanzimat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011.

ALKAYA, Ercan “Türklerde Ad Verme Geleneği ve Kişi Adları”, *Türk Kültürü Dergisi*, C. 11, S. 1, 2001.

BARKAN, Ömer Lütfi “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953.

BAŞDEMİR, Baykal, *Osmanlı Vergi Sisteminde Öşür*, YL Tezi, Mersin 2015.

BECERMEN, Cengiz, *Klasik Dönem Osmanlı Vergi Sistemi ve Vergi Türleri*, Vergi Müfettişleri Derneği, Ankara 2008.

- BERİK, Muammer *Bolu İlinin Ekoturizm Potansiyelinin Belirlenmesi: Dörtdivan, Kıbrısçık ve Seben İlçeleri Üzerine Bir Araştırma*, YL Tezi, Ankara 2018.
- BEYDİLLİ, Kemal, "İmam", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 188.
- BOZKURT, Nebi, "Nüfus", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul 2007, s.293-295.
- BOZKURT, Nebi, "Lakap", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, 2003 Ankara, s. 65-68.
- BOZPINAR, Cumali *Osmanlı Devleti'nde İktisadi Zihniyet ve Sanayileşme Sorunsalı: Bursa İpek Sektörü Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, DR Tezi, Ankara 2018.
- BULDUK, Üçler, "Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri -1". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 3, Nisan 1992.
- COLDAŞBAYEV, Anvar S., YOLDAŞ, Asıf, "Hıristiyanlık ve İslamiyet'in Rus ve Kırgızların Ad Koyma Geleneklerine Etkileri", *Uluslararası Türk Coğrafyasında Sosyal Bilgiler Dergisi*. C. 1, S. 1, 2016.
- ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler*, Ankara 1987.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, 3. Baskı, TTK. Basımevi, Ankara, 1991.
- ÇAĞATAY, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* C. 5., S. 5, Ankara 1947.
- ÇAVDAR, Necati "XIX. Yüzyıl Ortalarında Tokat'ta Katolik Ermeniler: Demografi-Ekonomi", *Yeni Türkiye*, S. 60, C. 1, Ankara 2014.

- ÇETİN, Halil, “Kuzey Anadolu’da Beylikler Dönemi Sempozyumu”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Yayınları*, 3-8 Ekim 2011, Kastamonu- Sinop – Çankırı.
- DAĞLI, Yücel, KAHRAMAN, Seyit Ali, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa- Bolu- Trabzon- Erzurum- Azerbaycan- Kafkasya- Kırım– Girit*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2010.
- DOLAMA, Mehmet, *875 Numaralı Şer’iye Sicil Defterine Göre Tanzimat-I Hayriye’nin İlk Yıllarında Bolu (1841-1844)*, YL Tezi, Bolu 2016.
- ED-DÛRÎ, Abdülazîz, “Divan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 377-380.
- EFE, Ayla “Osmanlı Devleti’nde Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassıllık Örneği”, *Tarih Dergisi*, S. 49, Haziran 2012.
- EMECEN, Feridun M. Konur Alp Gazi’nin Kimliği ve Faaliyetlerine Dair Bilinirliğin Sınırları, *Belleten*, C. 84, S. 300; Ağustos 2020.
- EMECEN, Feridun, “Dönüm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 2008 Ankara, s. 520-523.
- ERKAL, Mehmet "Öşür", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2007, s. 97-100.
- ERYILMAZ, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, 4. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.
- GENÇ, Mehmet *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, S. 4, Ankara 1990.
- GENÇOĞLU, Mustafa, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, C. 1, Çankırı 2011.

- GÖYÜNÇ, Nejat, “Hâne”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 1997, s.552-554.
- GÜRAN Tevfik, "19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri, Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik", *Devlet İstatistikleri Enstitüsü Yayınları*, C. 4, S. 2, Ankara 2000.
- GÜRAN, Tevfik, *Osmanlı Mali İstatistikleri: Bütçeler (1841-1918)*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003.
- HANİLÇE, Murat, *XV ve XVI. Yüzyılda Zile Kazası (1455-1574)*, DR Tezi, Tokat 2014.
- HARMAN, Ömer Faruk, "Hac", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, 1996 İstanbul.
- HOŞCAN, Nail, GENÇ, Koray ŞENGÜL, Serkan, “Bolu Kent Markası Oluşturma Sürecinde Aşçılık Kültürü ve Gastronomi Turizminin Önemi”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies Özel Sayı*. C. 1, 2016.
- İNALCIK, Halil “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten* C. 28, S. 112, 12 Ekim 1964.
- İNALCIK, Halil *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Eren yayıncılık, C. 1, İstanbul 2000.
- İNCİ, Şinasi *Kuruluş Dönemi Osmanlı Seferlerinin Gaza ve Ganimet Bağlamında İncelenmesi*, L Tezi İstanbul, 2014.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Lakap", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 67.
- KAFALI, Mustafa, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Erdem Yayınları, S. 22, Ankara 1996.
- KALLEK, Cengiz, "Kile", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2002, s. 568-570.
- KARAL, Enver Ziya *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, 2. Baskı, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997.

- KEÇİŞ, Murat, GÜNEŞ, Cüneyt, “Bizans’ın Anadolu’daki Yeni Düzeni: Thema Sistemi’nin Ortaya Çıkışı ve Problemler”, *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 19, Güz 2018.
- KILIÇ, Nermin, KARAPINAR, Ayşe v.d. “Bolu Livası 1921-1925 Senesi Salnamesi”, *Bolu Halk Kültürü Araştırma ve Uygulama Yayınları Merkezi Yayınları*, C. 1, Bolu 2008.
- KIRMIZI, Abdülhamit, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Maliye Nazırları (1838-1922)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, S. 1, 2003.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Belleten*, C. 59, S. 225, Ağustos 1995.
- MANDALOĞLU, Mehmet, “Bozkır Türklerinde Ekonominin Hayvancılık ve Tarıma Dayalı Olarak Değerlendirilmesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, 2014.
- MUTLU, Abdullah *Tanzimattan Günümüze Türkiye’de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2009.
- Nusret Zencirci, Mehmet Ögeç, İlknur Özkök, v.d, *Anadolu’nun Buğday Mirası: Bolu İza Buğdayı*, Ankara 2020.
- ONGUN, Berna, “19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Esnaf Teşkilatına Bir Örnek: Belgradcık”, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 2, Haziran 2019.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat adamı ve Tanzimat toplumu. Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı İçinde*, Türkiye İş bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- ÖZDEMİR, Mehmet Emin, *Plevne’nin Müslüman Nüfusu (1830-1850)*, YL Tezi, Tokat 2021.
- ÖZDEMİR, Melda, “Türk Kültüründe Dericilik Sanatı”, *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 20, Ankara 2007.

- ÖZKAYA, Yücel, Ali Akyıldız, "Muhassıl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara 2020, s. 18-20.
- ÖZKİRAZ, Ahmet, İŞÇİ BAŞ, Gül, "Osmanlıdan Günümüze Türk Toplumunda Aile Yapısı ve Boşanma", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C. 30, S. 18, Haziran 2016.
- ÖZTÜRK, Said, "Türkiye’de Temettüat Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, S. 1, Mayıs 2003.
- ŞAHİNÖZ, Ahmet, TEOMAN, Özgür, "Osmanlı Tarımında Bir Sistem Tartışması "Tımar", *G.Ü. İ.B.F. Dergisi*, S. 3, Ankara 2002.
- ŞEN, Yasin, *Dörtdivan Kültür Atlası*, Tuncay Yayıncılık, Ankara 2021.
- ŞENER, Abdullatif, "Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 2, Aralık 1990.
- TABAKOĞLU, Ahmet, "Öşür", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.34, İstanbul 2007, s. 100-103.
- TABAKOĞLU, Ahmet, "Tekâlîf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 336-337.
- TAŞ, Kenan Ziya *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı*, DR Tezi, Ankara 1993.
- TAŞ, Kenan Ziya, "Bir İskân Şekli ve Birimi Olarak Divan", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 4, Isparta 1999.
- TEZCAN AKSU, Belgin, "Sekizinci Yüzyıldan Günümüze Takvimlerimiz", *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 1, Elâzığ 2018.
- TOKGÖZ, Erdinç "19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi", *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 2, Ankara 2000.
- TUĞLUCA, Murat. "Osmanlı’da Nefir-i Âmm Uygulamasının Erken Dönem Örnekleri ve Toplumsal Dinamizme Yansıması", *Belleten*, C. 80, S. 289, Aralık 2016.

- UÇAR, Ahmet “Tanzimat Reformları Sürecinde Uygulamaya Konulan Vergi Politikalarının Modern Yerel Yönetimlere Etkileri”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 2, Haziran 2014.
- UZUN, Mustafa Cüneyt, AVŞAR, Bilge “Osmanlı Ekonomisinin Temel Unsurlarının Ekonomik Yaklaşımlar Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, Güz 2019.
- YAZAN, Ömer, “19.y.y. Sonlarında Osmanlı Tarım İşletmelerinde Yönetim ve Muhasebe Uygulamaları: “Çiftlik İdaresi Örneği”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı, Eylül 2018.
- YİĞİT, İlker, *19. Yüzyıl Anadolu’sunda Tarımsal Yapı*, Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2016.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, 2. Baskı, İstanbul Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1944.
- YURTSEVEN, Ahmet, “Osmanlı Ekonomisine Dinamizm Verme Çabası: Tanzimat Dönemi Temettüat Uygulamaları”. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, C. 5, 2014.

	Erbab-ı Ziraat	Çiftçi	Seneyi sabıkda vergisi	Aşar olarak seneyi sabıkda ita etmiş olduğu				Adedi ağnam Rüşumu	
Hane 19	Numara 1	Numara 2	270	Hınta / kile 1/6	Şair / kile 3/15	Kapluca/kile ¼	25	10 6,5	31,5
Gül oğlu Hasan bin Süleyman oğlu Mustafa									
Mezru ve gayri mezru tarla	Dönüm	Sağmal kara sığır Res 1 Hasılat senevisi 60 30	Erkek buzağı Res 1	Kara sığır öküzü Res 2	Sağmal ağnam res 3 Hasılat senevisi 60 9	Sağmal keçi Res 7 Hasılat senevisi 60 7 35	Kuzu Res 1	Oğlak res Dişi 2 Erkek 2	Çayr Dönüm 1 Hasılat senevisi 60 1
Mezru tarla 60	13 5								
Mezru tarla 61	8 8								
Hasılat senevisi									
60	225								
61	285								
	510								
Mecmuundan bir senede temettü					300				
Zuhurattan temettü					500				
					800				

[illegible]

[illegible]

